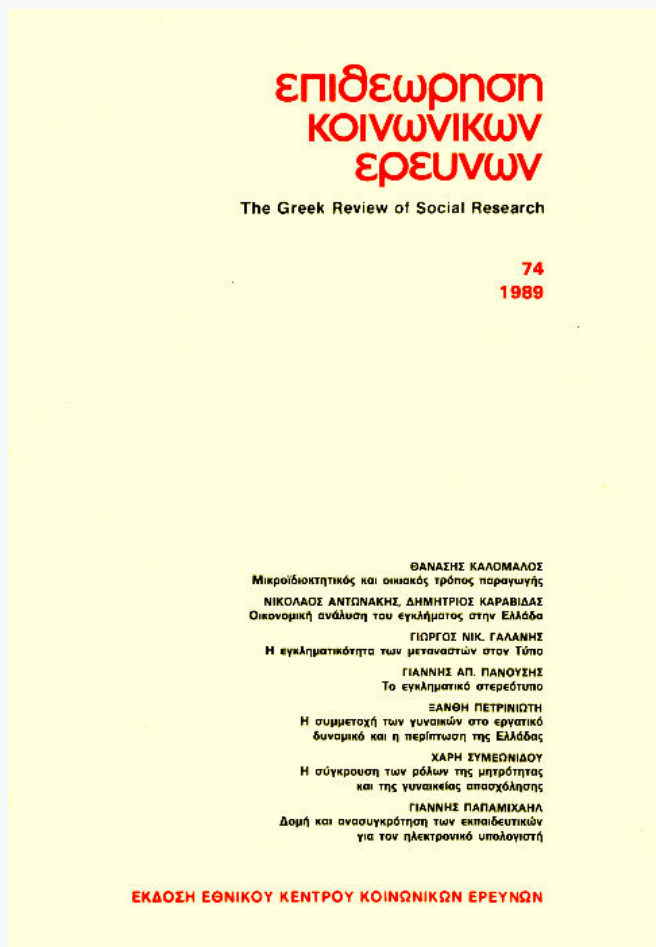

The Greek Review of Social Research

Vol 74 (1989)

74

Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό
δυναμικό και η περίπτωση της Ελλάδας

Ξανθή Πετρινιώτη

doi: [10.12681/grsr.975](https://doi.org/10.12681/grsr.975)

Copyright © 1989, Ξανθή Πετρινιώτη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Πετρινιώτη Ξ. (1989). Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και η περίπτωση της Ελλάδας. *The Greek Review of Social Research*, 74, 105–140. <https://doi.org/10.12681/grsr.975>

Ξανθή Πετρινώτη

**Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ
ΣΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ
ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ**

**1. ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ
ΣΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ**

Μία από τις σημαντικότερες κοινωνικές εξελίξεις της μεταπολεμικής εποχής ήταν η θεαματική αύξηση της συμμετοχής των γυναικών, και μάλιστα των παντρεμένων, στο εργατικό δυναμικό. Η μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη στις δυτικές χώρες προφανώς συμβάδισε με τη μαζική εισροή των γυναικών στην αγορά εργασίας αλλάζοντας έτσι τη σύνθεση του εργατικού δυναμικού αλλά και την υπόσταση της οικογένειας, όπου πλέον και οι δύο σύζυγοι ασχολούνταν μόνο μερικά με τα του οίκου και των παιδιών.

Τα στοιχεία του Πίνακα 1 της σελίδας 106 είναι εύγλωττα.

Τα δεδομένα για την Ελλάδα προκύπτουν από δύο διαφορετικούς τρόπους υπολογισμού του συντελεστή συμμετοχής από τα αποτελέσματα των απογραφών πληθυσμού. Η απογραφή του 1971 όμως έχει αμφισβητηθεί ως προς την αξιοπιστία του αριθμού των οικονομικά ενεργών γυναικών: Σύμφωνα με την «εξομάλυνση» των δεδομένων άλλες 265.000 γυναίκες πρέπει να προστεθούν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, γεγονός που ανεβάζει το συντελεστή συμμετοχής από 24%, που δίνουν τα επίσημα στοιχεία, σε 31%.¹

Η κ. Ξανθή Πετρινώτη είναι επίκουρος καθηγήτρια της Οικονομικής της Εργασίας, Τομέας Πολιτικής Οικονομίας, Πάντειο.

1. Στην Ελλάδα ο συντελεστής συμμετοχής είναι το ποσοστό των οικονομικά ενεργών γυναικών (απασχολούμενες και άνεργες που αναζητούν εργασία) στο σύνολο των γυναικών εργάσιμης ηλικίας (10 ετών και άνω) γιατί η ΕΣΥΕ μέχρι πρόσφατα (1971) περιελάμβανε και τα άτομα 10-14 ετών στον ενεργό πληθυσμό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Συντελεστής συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό*
Επιλεγμένες χώρες του Ο.Ο.Σ.Α. 1961-1981

Χώρα	1961	1971	1981
Καναδάς	32,0	44,4	58,4
ΗΠΑ	43,1	49,0	60,7
Αυστραλία	38,6	46,5	51,8
Γερμανία	49,3	48,4	50,1
Γαλλία	—	47,3	52,5
Σουηδία	53,3	60,9	75,3
Ιταλία	36,6	33,5	40,5
ΕΛΛΑΔΑ	42,1	31,2	36,9
	*33,5	**24,1	**27,8
		***31,0	

Πηγή: OECD, *Labour Force Statistics, 1959-70*, Παρίσι 1972.
Labour Force Statistics, 1970-81, Παρίσι 1983.
* Ορίζεται ως ο λόγος του αριθμού των οικονομικά ενεργών γυναικών στον συνολικό γυναικείο πληθυσμό 15-64 ετών.
** Ο συντελεστής ως ο λόγος των οικονομικά ενεργών γυναικών στον γυναικείο πληθυσμό 10 ετών και άνω.
*** Σύμφωνα με την εξομάλυνση των δεδομένων της Απογραφής του 1971.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του Πίνακα 1, στην εικοσαετία 1961-81 παρατηρείται σαφής ανοδική τάση του συντελεστή συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό στις ανεπτυγμένες δυτικές οικονομίες. Η Ελ-

Ο συντελεστής συμμετοχής υπολογίζεται ως εξής:

$$LFPR_{Wt} = \frac{L_{Wt}}{N_{Wt}} \cdot 100$$

όπου:

$LFPR_{Wt}$ = ο συντελεστής συμμετοχής των γυναικών στο χρόνο t (Labour Force Participation Rate)

L_{Wt} = ο αριθμός των οικονομικά ενεργών γυναικών στο χρόνο t

N_{Wt} = ο αριθμός των γυναικών 10 ετών και άνω στο χρόνο t

Σχετικά με την εξομάλυνση των αποτελεσμάτων της Απογραφής του 1971 βλ. Δ. Φράγκου, *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος*, διδ. διατριβή, Πάντειος Α.Σ.Π.Ε., Εκδ. ΕΚΚΕ, 1980.

λάδα παρουσιάζει μείωση ή τουλάχιστον στασιμότητα, η οποία φαίνεται να μεταβάλλεται από το 1981 και μετά, αν κρίνει κανείς από τα αποτελέσματα των ετήσιων δειγματοληπτικών ερευνών για το εργατικό δυναμικό που διεξάγει η ΕΣΥΕ.

Η επισκόπηση των στοιχείων του Πίνακα 1 προκαλεί τουλάχιστον ένα βασικό ερώτημα: Γιατί η τάση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα δεν συμβάδισε με την εξέλιξη στις περισσότερες δυτικές χώρες; Η εργασία αυτή ασχολείται με αυτό το ζήτημα.

2. Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ

Η πλούσια θεωρητική συζήτηση που αναπτύχθηκε τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια σχετικά με το θέμα αυτό μπορεί να διακριθεί σε τρεις κύριες σχολές σκέψης: την ορθόδοξη νεοκλασική, τη μαρξιστική και τέλος τη θεσμική σχολή ή ακριβέστερα τη σχολή των καταταμημένων αγορών εργασίας.

2.1. Το νεοκλασικό υπόδειγμα

Το κυρίαρχο υπόδειγμα, κυρίαρχο σύμφωνα με το κριτήριο του αριθμού των ερευνητών που το ακολουθούν, είναι το νεοκλασικό.

Το θεμέλιο της νεοκλασικής θεώρησης των αποφάσεων για τη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό είναι η αρχή που διατύπωσε ο S. Jevons για τη θετική και την αρνητική αξία της αμειβόμενης εργασίας.² Θετική γιατί παρέχει εισόδημα και αρνητική γιατί είναι κοπιώδης. Οι νεοκλασικοί προσάρμοσαν την ατομοκεντρική θεωρία των επιλογών του καταναλωτή³ για να μελετήσουν το θέμα. Σύμφωνα με αυτή την προσαρμογή, το ορθολογικά σκεπτόμενο άτομο προσπαθεί να μεγιστοποιήσει το όφελός του επιλέγοντας μεταξύ διαφόρων συνδυασμών ευχάριστης αλλά απλήρωτηςσχόλης και κοπιώδους αλλά αμειβόμενης εργασίας ενώ τελεί υπό χρονικό και ταμιακό περιορισμό.

Ο χρονικός περιορισμός σημαίνει ότι εφόσον οι διαθέσιμες προς κατανομή ώρες είναι δεδομένες (π.χ. 24 ώρες το ημερονύκτιο), το άτομο για να απολαύ-

2. W.S. Jevons, *The Theory of Political Economy*, Νέα Υόρκη, Kelley and Millman, ⁵1957, 167-183.

3. Βλ. την ανάλυση του J.R. Hicks, *Value and Capital*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1946, 303 κ.ε.

σε περισσότερες ώρες σχόλης πρέπει να θυσιάσει το εισόδημα που θα κέρδιζε αν τις αφιέρωνε σε εργασία. Συνεπώς το κόστος ευκαιρίας μιας πρόσθετης ώρας σχόλης ισούται με το απολεσθέν μιας ώρας εργασίας (και αντίστροφα).

Ο ταμιακός περιορισμός καθορίζεται από το «σοζύγιο» εισοδήματος του ατόμου, δηλαδή από το ωρομίσθιο επί τις ώρες εργασίας από τη μια πλευρά και από τις επιθυμητές ποσότητες καταναλωτικών αγαθών επί τις τιμές τους, από την άλλη. Το ύψος του ωρομίσθιου και οι τιμές των αγαθών θεωρούνται εξωγενώς προσδιοριζόμενα μεγέθη. Επομένως το άτομο μπορεί να μεταβάλει μόνο την κατανομή του διαθέσιμου χρόνου του μεταξύ εργασίας και σχόλης (και τις ποσότητες καταναλωτικών αγαθών).

Σύμφωνα με το μοντέλο των επιλογών του καταναλωτή, το άτομο «κινείται» κατά μήκος μιας καμπύλης αδιαφορίας της οποίας ο ένας άξονας παριστάνει το εισόδημα από εργασία και ο άλλος τις διαθέσιμες ώρες του και επιλέγει, ανάλογα με τις προτιμήσεις του, ένα συνδυασμό ωρών εργασίας και ωρών σχόλης. Διαχρονικά, μεταβολές στην προσφορά εργασίας μπορούν να επέλθουν είτε μετά από μεταβολή του μισθού είτε μετά από μεταβολή των τιμών των καταναλωτικών αγαθών.

Το πρόβλημα με τη θεωρία αυτή είναι ότι δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί α priori προς ποια κατεύθυνση θα κινηθεί η ατομική προσφορά εργασίας μετά από μεταβολή του μισθού. Μια αύξηση λόγου χάρη του ωρομίσθιου μπορεί να επιδράσει θετικά ή αρνητικά στην προσφορά εργασίας. Θετικά γιατί η αύξηση του ωρομίσθιου καθιστά την κατανάλωση μιας πρόσθετης ώρας σχόλης πιο ακριβή και συνεπώς μπορεί να δελεάσει το άτομο να μειώσει τις ώρες σχόλης και να αυξήσει αντιστοίχως τις ώρες εργασίας. (Πρόκειται για το γνωστό θετικό αποτέλεσμα υποκατάστασης.)

Ενδέχεται όμως η αύξηση του μισθού να επηρεάσει αρνητικά την προσφορά εργασίας εφόσον επιτρέπει στο άτομο το ίδιο ή και ανώτερο επίπεδο κατανάλωσης με λιγότερες ώρες εργασίας (παραδεχόμαστε ότι οι τιμές των αγαθών μένουν σταθερές). Πρόκειται για το λεγόμενο αρνητικό εισοδηματικό αποτέλεσμα της ανόδου των μισθών στην ατομική προσφορά εργασίας.

Η εμπειρική διαπίστωση ότι ιστορικά έχει υπερισχύσει το αρνητικό αποτέλεσμα⁴ κάνει πιο έντονη την αντίφαση της θεαματικής αύξησης της προσφοράς εργασίας των γυναικών στη μεταπολεμική περίοδο. Για να «εξηγηθεί» αυτή η αντίφαση οι πιο σύγχρονοι νεοκλασικοί τοποθετούν στο κέντρο της ανάλυσης όχι το άτομο αλλά το νοικοκυριό. Το νοικοκυριό είναι η βασική μονάδα λήψης των αποφάσεων για την κατανομή του χρόνου κάθε

4. Στις ΗΠΑ π.χ. το 1900 η μέση εβδομαδιαία διάρκεια εργασίας ήταν 59 ώρες. Το 1970 ήταν 41 ώρες. Βλ. U.S. Bureau of the Census, *U.S. Census of Population 1970 (Industrial Characteristics και U.S. Bureau of Labor Statistics, Employment and Earnings* (διάφορα τεύχη).

μέλους μεταξύ εργασίας καισχόλης, ενώ το κριτήριο των επιλογών είναι η μεγιστοποίηση της ευημερίας του νοικοκυριού ως συνόλου.

Το νοικοκυριό είναι ένας μηχανισμός λήψης αποφάσεων σχετικά με το τι και πώς θα καταναλώσουν τα μέλη του νοικοκυριού και πώς θα παραγάγουν ορισμένα αγαθά και υπηρεσίες που επιθυμούν.

Ο G. Becker ευθύνεται για τη διαδεδομένη πλέον σήμερα αντίληψη ότι τα μέλη του νοικοκυριού δαπανούν χρόνο στην παραγωγή καταναλωτικών αξιών (consumption commodities) συνδυάζοντας αγαθά και χρόνο (εργασία).⁵ Για παράδειγμα, για να καταναλώσουν «καθαρά ρούχα» τα μέλη του νοικοκυριού πρέπει να διαθέτουν τα υλικά πλούσιματος και το χρόνο. Η αναλογία όμως των αγαθών και του χρόνου (μπορούμε να πούμε η τεχνική της παραγωγής καθαρών ρούχων) δεν είναι αναγκαστικά σταθερή. Μπορούμε να βρούμε τρεις συνδυασμούς χρόνου-αγαθών: πλούσιμο στη σκάφη, στο πλυντήριο και στο καθαριστήριο της γωνίας. Αυτοί οι τρεις συνδυασμοί έχουν διαφορετικές εισροές αγαθών/χρόνου: ο πρώτος απαιτεί λίγα αγαθά (ή εμπορεύματα) και πολύ χρόνο, ο δεύτερος και χρόνο (αλλά λιγότερο από τον πρώτο συνδυασμό) και εμπορεύματα (αλλά περισσότερα από το πλούσιμο στη σκάφη), και τέλος ο τρίτος συνδυασμός απαιτεί ελάχιστο χρόνο και πολλά εμπορεύματα. Όλες οι καταναλωτικές αξίες που παράγονται στο σπίτι (φαγητό, καθαριότητα, ευχάριστο περιβάλλον, διασκέδαση κλπ.) παράγονται με κάποιο συνδυασμό εμπορευμάτων και χρόνου (φυσικά και ενέργειας).

Το ζήτημα που μας ενδιαφέρει είναι πώς επηρεάζει η τεχνική παραγωγής καταναλωτικών αξιών τις αποφάσεις του νοικοκυριού για προσφορά εργασίας των μελών του στην αγορά. Είναι φανερό ότι οι αποφάσεις θα είναι αλληλοεξαρτώμενες: κάθε μέλος θα επηρεάζεται από τα άλλα. Αν για παράδειγμα, το νοικοκυριό έχει μια παραδοσιακή διαίρεση της εργασίας και ο σύζυγος αμείβεται με ικανοποιητικό μισθό στην αγοραία εργασία του, θα είναι πιο παραγωγικό για την ευημερία του νοικοκυριού ως συνόλου να συνεχίσει να αφιερώνει το χρόνο κατ' αυτό τον τρόπο· γι' αυτόν το κόστος ευκαιρίας μιας εναλλακτικής δραστηριότητας (π.χ. της παραγωγής καταναλωτικών αξιών στο σπίτι) είναι πολύ υψηλό.⁶ Αν όμως ο αγοραίος μισθός για τις γυναίκες αυξηθεί, τότε η παραγωγή καταναλωτικών αξιών με τεχνική έντασης χρόνου ακριβαίνει για το νοικοκυριό. Έτσι η αύξηση των γυναικείων μισθών οδηγεί σε μια υποκατάσταση όχι μόνοσχόλης για εργασία, αλλά και τεχνι-

5. Βλ. G.S. Becker, «A Theory of the Allocation of Time», *Economic Journal* (75) 299, 1965, 493-517.

6. C.D. Long, *The Labor Under Changing Income and Employment*, Princeton, N.J., National Bureau of Economic Research, Princeton University Press, 1958, 54-81· F.A. Finegan, «Participation of Married Women in the Labor Force», Cynthia B. Lloyd, ed., *Sex Discrimination and the Division of Labor*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1975, 27-54.

κών παραγωγής οικιακών υπηρεσιών έντασης χρόνου για τεχνικές έντασης εμπορευμάτων ελευθερώνοντας χρόνο για αγοράία εργασία. (Προφανώς οι τιμές των υποκατάστατων εμπορευμάτων —καθαριστήρια, εστιατόρια, έτοιμα φαγητά, οικιακές συσκευές, μπέμπι-σίτερ κλπ.— θα επηρεάσουν το ρυθμό υποκατάστασης).⁷

Σύμφωνα με την ερμηνεία των αποτελεσμάτων των εμπειρικών ερευνών που έχουν γίνει στο πλαίσιο του νεοκλασικού υποδείγματος, μία αύξηση του μισθού του συζύγου προκαλεί αρνητικό εισοδηματικό αποτέλεσμα για τη σύζυγο και τη δική της προσφορά εργασίας στην αγορά, αν όλοι οι άλλοι παράγοντες μείνουν σταθεροί. (Εδώ έχουμε δηλαδή την περίπτωση αύξησης του λεγόμενου «οικογενειακού μισθού» του συζύγου.) Αν όμως οι μισθοί των γυναικών αυξάνονται σταθερά για μεγάλο χρονικό διάστημα, τότε υπερσχύει το θετικό αποτέλεσμα υποκατάστασης και η σύζυγος υποκαθιστά χρονοβόρες οικιακές υπηρεσίες με υπηρεσίες που περιέχουν περισσότερα εμπορεύματα που μπορεί να αγοράσει η οικογένεια με το εισόδημα της συζύγου. Έτσι εξηγείται η τάση αύξησης της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό.⁸ Εννοείται ότι μία αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος που προέρχεται από πηγές άλλες της εργασίας (κληρονομίες, εμβάσματα από το εξωτερικό, μεταβιβαστικές πληρωμές του κράτους, πρόσδοδοι κλπ.) θα έχει αρνητική επίδραση στην προσφορά εργασίας ιδίως των συμπληρωματικών εργαζομένων όπως θεωρούνται οι παντρεμένες γυναίκες, οι νέοι και οι ηλικιωμένοι.

Ένας άλλος παράγοντας, στον οποίο οι νεοκλασικοί αποδίδουν την αύξηση της γυναικείας προσφοράς εργασίας, είναι η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών. Σύμφωνα με τη θεωρία του Ανθρωπίνου Κεφαλαίου, η εκπαίδευση είναι μία ατομική επένδυση με μελλοντική απόδοση υπό τη μορφή του αυξημένου διά βίου εισοδήματος του ατόμου.⁹ Πληθώρα εμπειρικών μελετών έχουν διαπιστώσει ότι υπάρχει σημαντική στατιστική συσχέτιση μεταξύ των ετών εκπαίδευσης και του ύψους του διά βίου εισοδήματος.¹⁰

7. Βλ. όμως τη μελέτη της Joann Vanek, η οποία διαπιστώνει ότι η οικιακή εργασία σήμερα είναι εξίσου χρονοβόρα με το παρελθόν. J. Vanek, «Time Spent in Housework», *Scientific American* (231), Nov. 1974, 116-20, αναδημοσιευμένο στο Alice H. Amsden, ed., *The Economics of Women and Work*, Harmondsworth, Penguin, 1980.

8. J. Mincer, «Labor Force Participation of Married Women: A Study of Labor Supply», *Aspects of Labor Economics*, Princeton, N.J., National Bureau of Economic Research, Princeton University Press, 1962, 63-97.

9. T.W. Schultz, «Investment in Human Capital», *American Economic Review* (51), March 1961, 1-18· G.S. Becker, *Human Capital*, Νέα Υόρκη, National Bureau of Economic Research, 1975.

10. Βλ. μεταξύ άλλων: J. Mincer και S. Polacheck, «Family Investment in Human Capital: Earnings of Woman», *Journal of Political Economy* (82), 2, March-April 1974, 76-108· G.S. Becker και B.R. Chiswick, «Education and the Distribution of Earnings», *American Economic*

Συνεπώς τα άτομα, και φυσικά και οι γυναίκες, που έχουν αναλώσει χρόνια στην απόκτηση εκπαίδευσης έχουν υψηλό κόστος ευκαιρίας για οποιαδήποτε άλλη επιλογή εκτός της αμειβόμενης εργασίας. Αυτό ενισχύει τη ζήτησή τους για εισόδημα και την προσήλωσή τους στην αγορά, αμειβόμενη, εργασία.

Άλλοι προσδιοριστικοί παράγοντες που εξετάζονται στις διάφορες γραμμικές συναρτήσεις προσφοράς εργασίας είναι ο αριθμός και η ηλικία των παιδιών του νοικοκυριού και κάποιος δείκτης της επαγγελματικής σύνθεσης της απασχόλησης καθώς και το ποσοστό ανεργίας. Οι δύο τελευταίοι είναι παράγοντες ζήτησης για εργατικό δυναμικό και αποτελούν ελάχιστη «παράφραση» των νεοκλασικών στο σκέλος «ζήτηση εργασίας».

Το πρόβλημα με το νεοκλασικό υπόδειγμα είναι ότι δεν καθιστά φανερή τη σχέση αίτιου και αιτιατού στην ευρύτερη οικονομική εξέλιξη. Ένα υπόδειγμα το οποίο θεωρεί κινητήρια δύναμη της μεταβολής στη συμμετοχή των παντρεμένων γυναικών στο εργατικό δυναμικό την αύξηση των μισθών των γυναικών, θα έπρεπε να είχε κάτι να πει για τα αίτια αυτής της αύξησης. Η συμμετοχή δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της προσφοράς εργασίας, αλλά και της ζήτησης, και το σκέλος ζήτηση μένει απέξω από το υπόδειγμα: οι μεταβολές στη διάρθρωση των επαγγελμάτων, η ανάπτυξη ορισμένων οικονομικών κλάδων, γενικά η οικονομική μεγέθυνση, αγνοούνται. Για παράδειγμα, είναι ενδιαφέρον ότι στη μισθωτή απασχόληση εγκαθιδρύθηκε ένας οξύς, κατά φύλα, διαχωρισμός στην αγορά εργασίας. Στη Βρετανία π.χ. το 1970, το 70% των μισθωτών γυναικών απασχολούνταν σε 5 μόνο από τους 25 βιομηχανικούς κλάδους.¹¹ Επίσης, οι γυναίκες δεν εισχώρησαν σε όλα τα επαγγέλματα εξίσου. Στη Βρετανία, το 1971, το 70% των εργαζομένων στις προσωπικές υπηρεσίες ήταν γυναίκες, στους υπαλλήλους γραφείου το 63%. Αντίθετα, στους μηχανικούς και φυσικούς επιστήμονες μόνο το 1,7% των απασχολούμενων ήταν γυναίκες, στα στελέχη διοίκησης το 8,4%, στους τεχνικούς 12,5% και στους ελεύθερους επαγγελματίες 9,5%.¹²

Οι κριτικοί του νεοκλασικού υποδείγματος ισχυρίζονται ότι η αυξάνου-

Review (56) 1966, 358-370. J. Mincer, *Schooling, Experience and Earnings*, Νέα Υόρκη, National Bureau of Economic Research, 1974. Y. Ben-Porah, «The Production of Human Capital and the Life-Cycle of Earnings», *Journal of Political Economy* (75) 1967, 352-365, κ.ά.

11. B. Chiplin και P.J. Sloane, «Sexual Discrimination in the Labour Markets», A.H. Anderson (επιμ.), *The Economics of Women and Work*, Harmondsworth, Penguin, 1980.

12. ό.π., σ. 311. Τα ποσοστά των γυναικών στα διάφορα επαγγέλματα στις ΗΠΑ είναι παρόμοια: 3,6% των αρχιτεκτόνων είναι γυναίκες, 0,6% των μηχανικών, 4,9% των δικηγόρων, 12% των φαρμακοποιών, 9,3% των γιατρών, 16,6% των διευθυντικών στελεχών και 28,6% των καθηγητών Κολεγίων των Πανεπιστημίων. Βλ. R. Freeman, *The Overeducated American*, Νέα Υόρκη, The Academic Press, 1976 στο J.H. Rima, *Labor Markets, Wages and Employment*, Νέα Υόρκη, W.W. Norton, 1981, 103.

σα συμμετοχή των γυναικών είναι βέβαια αποτέλεσμα κάποιων επιλογών στα ενδότερα του νοικοκυριού, οι οποίες όμως επιλογές επηρεάστηκαν από τις σημαντικές μεταβολές στη διάρθρωση της αγοράς εργασίας και των επαγγελματιών. Η ζήτηση υποστηρίζουν δεν ήταν για ένα οποιοδήποτε εργατικό δυναμικό, αλλά για ένα με ειδικά χαρακτηριστικά.

2.2. Το «θεσμικό» υπόδειγμα για τη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό

Το κενό αυτό των νεοκλασικών επιδιώκει να το καλύψει μια δεύτερη σχολή σκέψης και έρευνας, η θεσμική ή καλύτερα γνωστή ως η θεωρία της κατάταξης της αγοράς εργασίας.¹³ Σύμφωνα μ' αυτή το κλειδί για την εξήγηση της αύξησης της γυναικείας συμμετοχής είναι η ανάλυση της κατάταξης της αγοράς εργασίας που έγινε έντονη στη μεταπολεμική περίοδο. Η αγορά χωρίζεται σε δύο τμήματα που παίρνουν το όνομα «πρωτεύουσα» και «δευτερεύουσα» αγορά, ή «πυρήνας» και «περιφέρεια», στα οποία λειτουργούν διαφορετικοί όροι αμοιβής και συνθήκες εργασίας. Στην πρωτεύουσα αγορά εργασίας υπάρχουν οι απασχολήσεις με τις σχετικά υψηλές αμοιβές, τη σταθερότητα απασχόλησης, τις δυνατότητες προαγωγών και τις καλύτερες συνθήκες εργασίας. Αντίθετα, οι απασχολήσεις στη δευτερεύουσα αγορά είναι μειονεκτικές: οι αμοιβές χαμηλότερες, η απασχόληση είναι ασταθής, δεν υπάρχουν ευκαιρίες ανόδου και γενικά οι εργαζόμενοι σ' αυτήν υπόκεινται στον ανταγωνισμό της ευρύτερης αγοράς. Οι λόγοι που δημιουργήσαν αυτές τις διαφορετικές αγορές εργασίας δεν μας ενδιαφέρουν εδώ άμεσα, αν και εντελώς συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι, σύμφωνα με μια άποψη, αυτοί ανάγονται στην άνιση ανάπτυξη των οικονομικών κλάδων και των επιχειρήσεων μέσα σ' αυτούς.

Έτσι, η αστάθεια και ο ανταγωνισμός στην αγορά προϊόντος μεταφέρεται στην αγορά εργασίας. Η δυσκολία ίδρυσης σωματείων κάτω από αυτές τις συνθήκες εντείνει την αδυναμία διαπραγματευτικής ισχύος των εργαζομένων σ' αυτές τις επιχειρήσεις.¹⁴

13. Για τα πρώτα σπέρματα αυτών των θεωριών βλ. C. Kerr, «The Balkanization of Labor Markets», E.W. Bakke κ.ά., *Labor Mobility and Economic Opportunity*, Cambridge, Mass., M.I.T. Technology Press, 1954, 92-110. Για μια παρουσίαση των διαφόρων θεωριών της κατάταξης και κριτική από νεοκλασική σκοπιά βλ. G. Cain, «The Challenge of Dual and Radical Theories of the Labor Market», *American Economic Review* (65) 2 (Proceedings) 1966, 16-22, και G. Cain, «The Challenge of Segmented Labour Markets Theories to Orthodox Theories: A Review», *Journal of Economic Literature* (14) 1976, 1215-57.

14. B. Bluestone, «The Characteristics of Marginal Industries», P.M. Gordon (επιμ.), *Problems in Political Economy: An Urban Perspective*, Lexington, Mass., D.C. Heath, 1971· Jill Rubery, «Structured Labour Markets, Worker Organization and Low Pay», *Cambridge Jour-*

Σύμφωνα μ' αυτή τη συλλογιστική μπορεί να εξηγηθεί γιατί οι αμοιβές των εργαζομένων έχουν ελάχιστη σχέση με το απόθεμα «ανθρώπινου κεφαλαίου» τους και γιατί οι μισθοί δεν αποτελούν το μηχανισμό εξισορρόπησης προσφοράς και ζήτησης εργασίας όπως πρεσβεύει η νεοκλασική θεωρία.

Μια άλλη άποψη για την παγίωση της κατάτμησης, η λεγόμενη τεχνική εξήγηση, υποστηρίζει ότι η πρόοδος της τεχνολογίας και η γραφειοκρατία ευθύνονται για την κατάτμηση καθώς η εξειδίκευση των εργασιών γίνεται τόσο λεπτομερής ώστε η εκπαίδευση των εργαζομένων να γίνεται όχι από τα σχολεία αλλά με την άσκηση στη δουλειά. Αυτή η εξέλιξη συνεπάγεται τη σταθερότητα απασχόλησης των μαθητευομένων, άλλως ο εργοδότης υφίσταται ζημιά με τη συχνή ανακύκλωση προσωπικού. Έτσι, δημιουργούνται εσωτερικές αγορές εργασίας με περιορισμένη στα κατώτατα κλιμάκια την είσοδο.¹⁵

Τέλος, υπάρχει μια τρίτη εκδοχή, η αποκαλούμενη ριζοσπαστική, η οποία πρεσβεύει ότι η κατάτμηση είναι συνειδητή επιλογή του κεφαλαίου διότι, όπως παρατηρούν οι «οπαδοί» αυτής της άποψης, η επιλογή ορισμένων ατόμων για πρόσληψη και ένταξη στις «προνομιούχες» θέσεις των εσωτερικών αγορών εργασίας είναι μια επιτυχής στρατηγική ενσωμάτωσης μιας μερίδας της εργατικής τάξης στις ισχυρούσες σχέσεις παραγωγής, η οποία εξασφαλίζει τη διαίρεση των εργαζομένων.¹⁶

Σύμφωνα με εμπειρικές εκτιμήσεις των θεωρητικών της κατάτμησης της αγοράς εργασίας προκύπτει ότι όντως τα άτομα που καταλαμβάνουν τις θέσεις στις προνομιούχες εσωτερικές αγορές της πρωτεύουσας αγοράς είναι διαφορετικού φύλου, φυλής και ηλικίας απ' αυτά που συνωθούνται στις μειοεκτικές θέσεις της δευτερεύουσας αγοράς. Μια εκτίμηση που δημοσιεύεται στο συλλογικό έργο του R. Edwards κ.ά. (βλ. σημ. αριθ. 16) δείχνει ότι μόνο το 18,3% των γυναικών μισθωτών στις ΗΠΑ εντάσσονται στην ανεξάρτητη πρωτεύουσα αγορά έναντι 42,8% των ανδρών μισθωτών.

Η χρησιμότητα των θεωριών της κατάτμησης της αγοράς εργασίας είναι προφανής στις προσπάθειες να εξηγηθούν η σταθερότητα του ανοίγματος της ψαλίδας μεταξύ ανδρικών και γυναικείων μισθών —άνοιγμα που δεν μπορεί να το εξηγήσει ικανοποιητικά η προσφυγή στο επιχειρήμα των κατώτε-

nal of Economics 2 (1) March 1978, 17-36. Η Rubery τονίζει το γεγονός ότι η συνεργασία των συνδικάτων είναι απαραίτητη για την εγκαθίδρυση και συντήρηση των εσωτερικών αγορών εργασίας.

15. P.B. Doeringer και M.J. Piore, *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*, Lexington, Mass., D.C. Heath, 1971.

16. R. Edwards κ.ά., *Segmented Work, Divided Workers*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982. A. Fox, *Beyond Contract: Work, Power and Trust Relationships*, Λονδίνο, Faber and Faber, 1975.

ρων προσόντων των γυναικών— και ο εντυπωσιακός κατά φύλο διαχωρισμός των επαγγελμάτων. Είναι όμως εξίσου χρήσιμες για την προσπάθεια εξήγησης της ανοδικής συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό;

Οι θεωρητικοί της κατάταξης με τη λεπτομερή ανάλυση της διάρθρωσης της ζήτησης για εργατικό δυναμικό, μας κατευθύνουν σε μια διερεύνηση που είχε μείνει έξω από τα ενδιαφέροντα των νεοκλασικών. Στη διερεύνηση δηλαδή της διαχρονικής εξέλιξης της ζήτησης εργασίας, αλλά και των διαρθρωτικών μεταβολών που επήλθαν σ' αυτή. Το ενδιαφέρον εστιάζεται στις αλλαγές μεταξύ πρωτεύουσας και δευτερεύουσας αγοράς εργασίας. Η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα, που σημειώθηκε σε όλες τις χώρες μεταπολεμικά, και η διάρθρωση αυτού του τομέα, ενέταξαν μεγάλη μερίδα του εργατικού δυναμικού στη δευτερεύουσα αγορά, όπου τα χαρακτηριστικά των θέσεων εργασίας (αστάθεια απασχόλησης, χαμηλοί μισθοί, μικρές δυνατότητες κάθετης εξέλιξης κλπ.) προσελκύουν ειδικά τμήματα του εργατικού δυναμικού, όπως οι γυναίκες, οι οποίες έχοντας το διπλό ρόλο της νοικοκυράς και της εργαζόμενης, είναι συγκαταβατικές και δεν μπορούν να προβάλουν απαιτήσεις.

Η ανάπτυξη του μονοπωλιακού τομέα δημιούργησε τις δυνατότητες απασχόλησης σε τμήμα του ανδρικού εργατικού δυναμικού. Ένα μέρος των θέσεων στον εξαρτημένο τομέα της πρωτεύουσας αγοράς, δηλαδή το κατώτερο υπαλληλικό προσωπικό: δακτυλογράφοι, γραμματείς, αρχαιοθέτριες, receptionists, χειρίστριες ηλεκτρονικών υπολογιστών, κάθε λογής βοηθοί των μεσαίων στελεχών κλπ. απορρόφησαν γυναίκες.

Ένας λόγος της ανάπτυξης της ζήτησης της δευτερεύουσας αγοράς είναι ότι ορισμένα τμήματα του προϊόντος, π.χ. ορισμένα εξαρτήματα, δεν «συνέφερε» να τα παράγει η μεγάλη επιχείρηση. Έτσι, κοινή πρακτική αποτέλεσε η ανάθεση υπερεργολαβίας σε άλλες μικρές επιχειρήσεις που εξειδικεύονταν σε ορισμένες εργασίες. Οι επιχειρήσεις αυτές πρόσφεραν θέσεις εργασίας με τα χαρακτηριστικά της δευτερεύουσας αγοράς και απορρόφησαν γυναικείο εργατικό δυναμικό.¹⁷

Τέλος, πρέπει να πούμε ότι αυτές οι μακροχρόνιες τάσεις επικαλύπτονται από βραχυχρόνιες κινήσεις του οικονομικού κύκλου. Π.χ. η δεκαετία του 1970 χαρακτηρίστηκε από μεγάλη αβεβαιότητα, εξαιτίας της ενεργειακής κρίσης, της έντασης του πληθωρισμού και των παλινοωδιών της κυβερνητικής πολιτικής στις περισσότερες δυτικές χώρες. Αυτή η αβεβαιότητα εκδηλώθηκε στον ιδιωτικό τομέα με μια δυσκολία να αναληφθούν νέες επενδύ-

17. Για ενδιαφέρουσες εμπειρικές ενδείξεις από την Ιταλία βλ. Br. Contini, «Labor Market Segmentation and the Development of the Parallel Economy - The Italian Experience», *Oxford Economic Papers* (33) 3, ap. 1981, 401-412.

σεις, να γίνει επέκταση του παραγωγικού δυναμικού των επιχειρήσεων και γενικότερα να αναληφθούν μακροχρόνιες δεσμεύσεις. Οι βραχύβιες εξάρσεις της ζήτησης αντιμετώπιστηκαν με προσφυγή των επιχειρήσεων της πρωτεύουσας αγοράς σε υπερεργολαβίες από τις επιχειρήσεις της δευτερεύουσας αγοράς. Αυτή η εξέλιξη «ευνόησε» πάλι το γυναικείο εργατικό δυναμικό.

Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η συνέχιση της κρίσης για μεγάλο χρονικό διάστημα συνεπάγεται απώλεια θέσεων απασχόλησης στις ευάλωτες επιχειρήσεις της δευτερεύουσας αγοράς. Εξάλλου κάθε κρίση οδηγεί σε μια ανακατάταξη των επιχειρήσεων και των κλάδων στην αγορά, γιατί η κρίση είναι καταστροφική για μερικές ενώ αναδεικνύει άλλες σε ισχυρές μονάδες ικανές να γίνουν τμήμα της πρωτεύουσας αγοράς.

Η σταθερότητα, λοιπόν, των μεριδίων της πρωτεύουσας και της δευτερεύουσας αγοράς δεν είναι δεδομένη, γεγονός το οποίο δυσχεραίνει τις προσπάθειες πρόβλεψης των ευκαιριών απασχόλησης μερίδων του εργατικού δυναμικού.

2.3. Το μαρξιστικό υπόδειγμα σχετικά με τη γυναικεία συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό

Τέλος, πρέπει να αναφερθούμε και στις μαρξιστικές ερμηνείες της αυξημένης συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό στις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης.

Αν το νεοκλασικό υπόδειγμα δίνει έμφαση στην πλευρά της προσφοράς, αναλύοντας τις αποφάσεις του νοικοκυριού μεταξύσχόλης, αμειβόμενης εργασίας και, για τις γυναίκες, οικιακής εργασίας, και το θεσμικό υπόδειγμα δίνει έμφαση στην πλευρά της ζήτησης εργατικού δυναμικού αναλύοντας τη διάρθρωση της ζήτησης, το μαρξιστικό υπόδειγμα φιλοδοξεί να ερευνησει και τις δύο πλευρές. Πολύ πριν από τη δεκαετία του 1960 που οι νεοκλασικοί άρχισαν να θέτουν το νοικοκυριό στο κέντρο της θεωρίας προσφοράς εργασίας, οι μαρξιστές είχαν κατανοήσει τη σημασία της οικογένειας για την παραγωγή της εργατικής δύναμης και είχαν προσπαθήσει να δείξουν τον οργανικό ρόλο της οικογένειας στην πορεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Ένα ρεύμα μαρξιστικής σκέψης ξεκινά από την επισήμανση του γεγονότος ότι για να συντηρηθεί και να αναπαραχθεί η εργατική τάξη δεν καταναλώνει μόνο εμπορεύματα διαθέσιμα στην αγορά, αλλά και αξίες χρήσης που παράγονται στο σπίτι από τη γυναικεία οικιακή εργασία. Η τιμή της εργασίας του εργάτη, γράφει ο Μαρξ, καθορίζεται από την τιμή που έχουν τα απαραίτητα μέσα συντήρησης (και βέβαια όταν μιλάμε για ειδικευμένη εργατική δύναμη και το κόστος της μαθητείας). Όμως είναι προφανές ότι η κατανάλωση εμπορευμάτων χρειάζεται μια επεξεργασία και αυτή γίνεται από την οικιακή εργασία. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα: η οικιακή εργασία παράγει υπεραξία

που την καρπούται το κεφάλαιο ή όχι; (Δηλαδή, με άλλα λόγια, εξετάζεται η χρησιμότητα της παραμονής των γυναικών στα οικιακά για το κεφάλαιο.) Οι γνώμες διχάζονται. Ορισμένοι μελετητές απαντούν «ναι», αν και ομολογούν ότι το πρόβλημα της μέτρησης της υπεραξίας που παράγεται από την οικιακή εργασία είναι περίπου ανυπέρβλητο, μιας και τα προϊόντα της εργασίας αυτής ούτε ομοιογενή είναι, ούτε υπό τις ίδιες συνθήκες παράγονται αλλά, το κυριότερο, δεν μπαίνουν ποτέ στο κύκλωμα της αγοράς και συνεπώς δεν έχουν ανταλλακτική αξία.¹⁸

Η δεύτερη άποψη υποστήριζε ότι εφόσον δεν πρόκειται για εμπορευματική παραγωγή, το κεφάλαιο δεν εξάγει άμεσα υπεραξία, αλλά έμμεσα μπορεί να συμπιέξει την τιμή της εργατικής δύναμης, δηλαδή των οικογενειακό μισθό του άντρα.¹⁹ Είναι γνωστό, εξάλλου, ότι σε εποχές λιτότητας εντατικοποιείται η δουλειά της νοικοκυράς για να αντεπεξέλθει στη μειωμένη αγοραστική ικανότητα του μισθού του συζύγου.

Αυτή η συζήτηση φωτίζει βέβαια τη σημασία που έχει για το κεφάλαιο η οικιακή εργασία. Γίνεται δε πιο κατανοητή η όλη συζήτηση αν ανατρέξουμε στην ιστορική ανάλυση όπου θα φανεί ότι στη μετάβαση από το σύστημα της εξαγωγής της άμεσης υπεραξίας —που χαρακτηριζόταν από εξαντλητικά ωράρια, ευρεία χρήση της παιδικής και της γυναικείας εργασίας, της νυχτερινής εργασίας κλπ.— στο σύστημα της εξαγωγής σχετικής υπεραξίας με τη μείωση των ωραρίων, την απαγόρευση της παιδικής εργασίας και τον περιορισμό της γυναικείας εργασίας, το κράτος παρενέβη ως μια εξωοικονομική οντότητα στον ενδοκαπιταλιστικό ανταγωνισμό για να προστατεύσει τη φυσική ύπαρξη της εργατικής τάξης και την αναπαραγωγή της.²⁰ Η οικιακή εργασία των γυναικών έχει λοιπόν τεράστια σημασία για το κεφάλαιο. Όμως στην περίοδο που εξετάζουμε πρέπει να εξηγήσουμε γιατί, παρά τη σημασία της οικιακής εργασίας, το κεφάλαιο ωθεί τις γυναίκες ξανά στη μισθωτή ερ-

18. Βλ. μεταξύ άλλων: Mariarosa Dalla Costa και Selma James, *The Power of Women and the Subversion of the Community*, Bristol, Falling Wall Press, 1973· Jean Gardiner, «Women's Domestic Labour», *New Left Review* (89) Jan.-Feb. 1975, 80-83· W. Seccombe, «The Housewife and Her Labour Under Capitalism», *New Left Review*, (83) Jan.-Feb. 1974.

19. P. Smith, «Domestic Labour and Marx's Theory of Value», Annette Kuhn και Ann Marie Wolfe (επιμ.), *Feminism and Materialism: Women and Modes of Production*, Λονδίνο, Routledge and Kegan Paul, 1978.

20. Βλ. τους Νόμους για τα εργοστάσια (Factory Acts) στην Αγγλία (1867-1928), τους Νόμους για την κοινωνική ασφάλεια στη Γερμανία (1883-1889), τους Νόμους για τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, για τις συντάξεις και για τα εργατικά ατυχήματα στη Γαλλία 1874-1905· Βλ. σχετικά *The Fontana Economic History of Europe*, τ. 3 Gen. Ed. C.M. Cipolla, Λονδίνο, Russel, 1969· E.J. Hobsbaum, *Industry and Empire*, Harmondsworth, Penguin, 1968· M. McIntosh και Michelle Barrett, «The Family Wage: Some Problems for Socialists and Feminists», *Capital and Class* (11) 1980· Cl. Meillasoux, *Femmes, Greniers et Capitaux*, Παρίσι, Maspero, 1978.

γιασία. Η εξήγηση των μαρξιστών είναι ότι το κεφάλαιο αντιμετωπίζοντας μια πτώση του ποσοστού του κέρδους βρίσκει νέες πηγές εκμετάλλευσης εργατικής δύναμης διεισδύοντας σε μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής.²¹

Σύμφωνα με ένα άλλο επιχείρημα στη σύγχρονη μαρξιστική σκέψη, οι γυναίκες εξαιτίας του αναπαραγωγικού τους ρόλου, ο οποίος συνεπάγεται την αδυναμία τους να είναι σταθερά και αδιάτάρακτα προσηλωμένες στη μισθωτή απασχόληση, αποτελούν την ιδανική πληθυσμιακή ομάδα για να στελεχώσουν τον εφεδρικό στρατό εργασίας.²² Ο εφεδρικός στρατός είναι ένα συστατικό στοιχείο της μαρξικής θεωρίας σχετικά με την κεφαλαιουχική συσσώρευση. Με λίγα λόγια μπορούμε να πούμε πως η ίδια η ανάπτυξη του κεφαλαίου, η διείσδυση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής σε μη καπιταλιστικές τομείς —π.χ. στη γεωργία, στις υπηρεσίες κλπ.— παράγει πλεονάζουσα εργατική δύναμη που, αφού στερείται τα μέσα παραγωγής που είχε, είναι ελεύθερη να γίνει μισθωτή εργατική δύναμη. Το κλασικό παράδειγμα είναι οι χιλιάδες αγρότες που έμειναν χωρίς γη με την περίφραξη των κοινοτικών γαιών στην Αγγλία τον 18ο αιώνα και η συνακόλουθη συρροή τους στα κέντρα μανιφακτούρας του Βορρά. Η δημιουργία της κεφαλαιουχικής επέκτασης έχει χρησιμότητα για το κεφάλαιο, γιατί αποτελεί μια πηγή ή ένα απόθεμα εργατικής δύναμης που ασκεί πίεση στον εργατικό μισθό. Γιατί όμως είναι ειδικά οι γυναίκες και μέλη μειονοτήτων τα άτομα που στελεχώνουν την εφεδρική στρατιά; Διότι, απαντούν οι μαρξιστές, οι άνεργοι άνδρες έχουν την κοινωνική πίστη της κύριας πηγής συντήρησης της οικογένειας και είναι και πολιτικά ισχυρότεροι γιατί είναι συνδικαλισμένοι, ή έχουν «πολιτική προστασία». Αντίθετα, ο εξοβελισμός των νέων, των ηλικιωμένων, των μεταναστών και των παντρεμένων γυναικών στην εφεδρική στρατιά έχει πολύ μικρότερο «πολιτικό» κόστος για το κεφάλαιο. Βλέπουμε εδώ πώς λειτουργεί, σύμφωνα με αυτή τη μαρξιστική ερμηνεία, η ανατροφοδότηση της κατά φύλο διαίρεσης της εργασίας και της κατώτερης κοινωνικής θέσης των γυναικών. Ο ρόλος τους στην οικογένεια τις καθιστά ασθενείς ως εργαζόμενες και η ασταθής και μειονεκτική θέση τους στην αγορά εργασίας ενισχύει τη μειονεκτική τους θέση στην οικογένεια (φέρνουν λιγότερο εισόδημα στο σπίτι, η δουλειά του συζύγου πιθανόν να έχει μεγαλύτερο κοινωνικό γόητρο, κλπ.).

Ωστόσο μια προσεχτική ματιά στα στατιστικά στοιχεία θα αποδείξει ότι

21. C. Palloix, *Travail et Production*, Παρίσι, Maspero, 1978· H. Ιωακείμωλου, «Για τη νανικαπιταλιστική έξοδο από την κρίση», *Θέσεις* (13), 1985.

22. H. Braverman, «*Labour and Monopoly Capitals*», Νέα Υόρκη, *Monthly Review Press*, 1974· Patricia Connelly, *Last Hired, First Fired*, Toronto: The Women's Press, 1978· Veronica Beechey, «Some Notes on Female Wage Labour in Capitalist Production», *Capital and Class* (3) 1977, 45-67· Ruth Milkman, «Women's Work and Economic Crisis: Some Lessons of the Great Depression», *The Review of Radical Political Economics* (8), Spring 1976: 23-98.

η γυναικεία παρουσία στην αγορά εργασίας δεν έχει μόνο τα χαρακτηριστικά του εφεδρικού στρατού (ώστε σε μια κρίση να πλήττεται πρώτη η γυναικεία απασχόληση),²³ διότι τουλάχιστον μέρος των οικονομικά ενεργών γυναικών φαίνεται να είναι μόνιμα εγκατεστημένο στην αγορά εργασίας.²⁴ Πολλές φορές μάλιστα, αν πάρε κανείς ξεχωριστά ορισμένους κλάδους ή ακόμα μεγάλες επιχειρήσεις, βλέπει ότι η συρρίκνωση του όγκου της παραγωγής επιφέρει στη βιομηχανία απολύσεις που έπληξαν τους εργαζόμενους στην αλυσίδα παραγωγής, οι οποίοι τυχαίνει να είναι στη μεγάλη πλειονότητά τους άνδρες, ενώ πολύ λιγότερο πλήγη το υπαλληλικό προσωπικό, σημαντικός αριθμός του οποίου τυχαίνει να είναι γυναίκες. Έτσι συμβαίνει το παράδοξο, σε ορισμένες περιπτώσεις, ο αυστηρός κατά φύλο διαχωρισμός των επαγγελμάτων ή κλάδων να λειτουργεί ως ασπίδα ενάντια στην ανεργία των γυναικών.

Πάντως είναι αναμφισβήτητο ότι τουλάχιστον μια σημαντική μερίδα των εργαζόμενων γυναικών έχει αποβάλει τα χαρακτηριστικά του περιστασιακού εργατικού δυναμικού. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο εφεδρικός στρατός παύει να υπάρχει αλλά μόνο ότι με τις ανακατατάξεις επιχειρήσεων, κλάδων, «αναλογίας» δημόσιου-ιδιωτικού τομέα, που πραγματοποιούνται σε μια κρίση, ενδέχεται να αλλάξει και η σύνθεση του εφεδρικού στρατού. Μπορεί σ' αυτόν να βρεθεί και ο νεαρός πτυχιούχος μηχανικός, και ο μεσήλικος λινοτύπης, και ο ηλικιωμένος ανθρακωρύχος και η υφάντρια, για να αναφέρουμε μερικούς από τους κλάδους ή τα επαγγέλματα των οποίων οι εργαζόμενοι αντιμετωπίζουν μακροχρόνια ανεργία (σε βαθμό που να περνούν από την κα-

23. Για παράδειγμα τα ποσοστά ανεργίας στις ΗΠΑ ήταν:

	Άνδρες (20+)	Γυναίκες (20+)	Άνδρες (20+)	Γυναίκες (20+)	Άνδρες (20+)	Γυναίκες (20+)		
1970	3,2%	4,4%	1974	3,8%	5,5%	1984	7,3%	7,6%
1971	4,0	5,3	1975	6,2	7,5	1985	6,9	7,4
1972	3,6	4,9	1978	4,5	6,2			
1973	3,2	4,8						

Στην Ελλάδα τα ποσοστά ανεργίας ήταν 2,85% για τους άνδρες, 3,87% για τις γυναίκες το 1971. Το 1974 τα ποσοστά στις αστικές και ημιαστικές περιοχές ήταν 1,6% για τους άνδρες και 2% για τις γυναίκες. Το 1982, στο σύνολο των περιοχών, ήταν 4,77% (άνδρες) και 8,07% (γυναίκες) και το 1986 ήταν 5,07% για τους άνδρες και 11,56% για τις γυναίκες.

24. Στην Αθήνα π.χ. το 42% των μισθωτών γυναικών απασχολούνται στον κρατικό τομέα και στις τράπεζες, σε κλάδους δηλαδή που χαρακτηρίζονται για τη μονιμότητα της απασχόλησης που προσφέρουν. Ν. Πανταζίδη, Κ. Κασμάτη, *Μέγεθος και σύνθεση του πληθυσμού της Πρωτεύουσας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1984. Αναφέρεται στον Κ. Τσουκαλά, «Εργασία και εργαζόμενοι στην Πρωτεύουσα: Αδιαφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (60) 1986:27.

τηγορία «άνεργοι» στην κατηγορία «μη εργατικό δυναμικό»).

Το μαρξιστικό, λοιπόν, υπόδειγμα εισάγοντας στην ανάλυση την οικονομική σημασία που έχει για το κεφάλαιο η οικιακή εργασία των γυναικών και την έννοια του εφεδρικού στρατού διαφωτίζει, πρώτον, γιατί οι γυναίκες έμειναν έξω από την αγορά εργασίας για ένα μεγάλο διάστημα και δεύτερον, μέσω ποιοι μηχανισμού εντάχθηκαν μαζικά στη μισθωτή απασχόληση. Είναι όμως πιθανό ότι στο μέλλον η έννοια του εφεδρικού στρατού δεν είναι ισχυρό αναλυτικό εργαλείο όσον αφορά τη γυναικεία απασχόληση.

Πρέπει να ομολογήσουμε ότι κανένα εμπειρικό μοντέλο δεν έχει επιτύχει να ερμηνεύσει πειστικά το φαινόμενο της αυξανόμενης συμμετοχής των γυναικών στις ανεπτυγμένες οικονομίες της Δύσης. Αυτή η αδυναμία ίσως να οφείλεται και στη δυσκολία συγκερασμού σε ενιαίο μοντέλο των θετικών στοιχείων των τριών θεωρητικών υποδειγμάτων: τη λεπτομερή μέτρηση και ανάλυση των αποφασιστικών παραγόντων της προσφοράς εργασίας στο (μικρό) επίπεδο του νοικοκυριού που επιτυγχάνει το νεοκλασικό (αλλά ανιστορικό) υπόδειγμα, την ανάλυση της εξέλιξης της ζήτησης εργασίας και της διάρθρωσης των αγορών εργασίας που προσφέρει το θεσμικό υπόδειγμα και τέλος, την ιστορική διάσταση που εισάγει το μαρξιστικό υπόδειγμα στην προσπάθειά του να εντάξει λογικά τη συμμετοχή σε ένα θεωρητικό σχήμα της διαδικασίας της κεφαλαιακής συσσώρευσης.

3. Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ ΣΤΙΣ ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΜΕΝΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΕΣ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Στις αναπτυσσόμενες χώρες η τάση της γυναικείας συμμετοχής είναι πτωτική, ή τουλάχιστον παρουσιάζει στασιμότητα. Κατά γενική συμφωνία, η πτωτική τάση του ποσοστού γυναικείας συμμετοχής είναι ένα από τα αναπτυξιακά φαινόμενα.²⁵ Εξαιτίας της διαφοροποίησης που υπάρχει μεταξύ χωρών, η χρησιμοποίηση ενός θεωρητικού υποδείγματος που να εξηγεί τη διαμόρφωση του ποσοστού της γυναικείας συμμετοχής δεν είναι πρόσφορη. Π.χ. ένα πρόβλημα προκύπτει με τις μουσουλμανικές χώρες, ιδιαίτερα αυτές της Μέσης Ανατολής, όπου μη οικονομικοί παράγοντες παρεμβαίνουν για να απο-

25. G. Standing, *Labour Force Participation and Development*, Γενεύη, I.L.O., 1978· Esther Boserup, *Woman's Role in Economic Development*, Λονδίνο, Allen and Unwin, 1970· G. Standing και G. Sheehan (επιμ.), *Labour Force Participation in Low-Income Countries*, Γενεύη, I.L.O., 1978.

τρέφουν την εξωοικιακή απασχόληση των γυναικών. Ένα άλλο πρόβλημα στην ερμηνεία του ποσοστού της γυναικείας συμμετοχής είναι οι εντελώς διαφορετικές κοινωνικές δομές που υπάρχουν στις διάφορες αναπτυσσόμενες χώρες. Π.χ. δύο χώρες μπορεί να έχουν παρόμοιο υψηλό ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. Όμως στη μεν πρώτη μπορεί το ποσοστό να εξηγείται από την υψηλή συρροή των γυναικών στα αστικά κέντρα όπου δουλεύουν ως υπηρέτριες, εργάτριες, μικροπωλητές κλπ. (Αυτή είναι η περίπτωση πολλών χωρών της Λατινικής Αμερικής.) Αντίθετα στην άλλη χώρα το υψηλό ποσοστό οφείλεται στη σημαντική απασχόληση των γυναικών στις αγροτικές περιοχές, ενώ είναι ελάχιστη στις αστικές (αυτή π.χ. είναι η περίπτωση της Ινδίας αλλά και άλλων χωρών της Ασίας).²⁶

Η ορθόδοξη ερμηνεία της μετατροπής του αγροτικού πληθυσμού σε μισθωτούς εργάτες είναι εντελώς συνοπτικά η εξής: στις αγροτικές οικονομίες δεν υπάρχει αυστηρός καταμερισμός του χρόνου μεταξύ δουλειάς, σχολής, κοινωνικών συναναστροφών κλπ.²⁷ Υπάρχει μια ευρεία υπο-απασχόληση και της γης αλλά και της εργασίας, διότι η παραγωγή προορίζεται να ικανοποιήσει τις ανάγκες της οικογένειας των παραγωγών (όλα τα μέλη της οικογένειας εκτελούν συμπληρωματική εργασία). Δεν υπάρχει παραγωγή πλεονάσματος για πώληση. Η ανάγκη για την παραγωγή πλεονάσματος έρχεται όταν προχωρεί η διαίρεση της εργασίας και μερικά άτομα δεν απασχολούνται ως γεωργικοί παραγωγοί, αλλά ως υφαντές, ή υποδηματοποιοί, ή κατασκευαστές επίπλων, κ.ο.κ.²⁸

Η άσκηση πίεσης στους παραγωγούς να παράγουν όλο και περισσότερο πλεόνασμα προς πώληση έχει επιτευχθεί ιστορικά με δύο τρόπους: είτε έχουν δοθεί κίνητρα για να κάνουν πιο έντονη την επιθυμία για χρηματικό εισόδημα (π.χ. η προβολή ενός πιο πλούσιου καταναλωτικού προτύπου όπως αυτού που ισχύει για μερίδιο του πληθυσμού των αστικών κέντρων), είτε έχουν επιβληθεί μέτρα που αναγκάζουν τους παραγωγούς να παράγουν πλεόνασμα (π.χ. επιβολή φορολογίας ή ένα σύστημα αναδασμού που ευνοεί τον μεγάλο κλήρο).²⁹ Η αυξημένη ζήτηση για εισόδημα εντατικοποιεί την καλλιέργεια, αλλά κυρίως διασπείνει την ενόχληση της οικογένειας του παραγωγού αναγκάζοντας ορισμένα μέλη να αναζητήσουν μισθωτή απασχόληση. Κατ' αυτούς τους τρόπους δημιουργείται το πλεόνασμα φτηνού εργατικού δυναμικού που

26. United Nations, *Demographic Aspects of Manpower: Sex and Age Patterns of Participation in Economic Activities*, Νέα Υόρκη, 1962· R. Bromley και C. Gerry (επιμ.) *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, Νέα Υόρκη, Wiley and Sons, 1979.

27. M. Nash, *Primitive and Peasant Economic Systems*, San Francisco, Chandler, 1966.

28. A.V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, Homewood, Ill, R.D. Irwin, 1966.

29. G. Arrighi, «Labour Supplies in Historical Perspectives», *Journal of Development Studies*, (6) 3, April 1970, 197-234.

θα στελεχώσει τις αναδυόμενες βιομηχανίες, το εμπόριο κλπ.

Ήδη η βιομηχανοποίηση και η αστικοποίηση παγώνουν έναν έντονο διαχωρισμό της εργασίας κατά φύλο καθώς το οριακό προϊόν της οικιακής παραγωγής των γυναικών παραμένει μεγάλο ενώ αυξάνονται οι ευκαιρίες μισθωτής απασχόλησης για τους άνδρες. Έτσι, τουλάχιστον σύμφωνα με τη νεοκλασική άποψη, η ορθολογική απόφαση του νοικοκυριού θα είναι να ωθήσει τους άνδρες στη μισθωτή εργασία και τις γυναίκες στην οικιακή παραγωγή. Οι γυναίκες καθίστανται αυτό που οι στατιστικές υπηρεσίες ονομάζουν «συμβοηθούσα και μη αμειβόμενα μέλη οικογένειας» (πιο συχνά δεν αναφέρονται καν οι δραστηριότητές τους ως οικονομικές), ενώ οι άνδρες συγκαταλέγονται στους μισθωτούς και στους αυτοαπασχολούμενους. Ενισχύεται, έτσι, ο ρόλος των ανδρών ως πρωτεύουσας ή μοναδικής πηγής χρηματικού εισοδήματος για το νοικοκυριό. Στις στατιστικές λοιπόν εμφανίζεται πτωτική τάση συμμετοχής των γυναικών.

Σημασία για τη μετέπειτα εξέλιξη του ποσοστού συμμετοχής έχει η ταχύτητα εκβιομηχάνισης, και ο ρυθμός μεγέθυνσης του τριτογενούς τομέα, αλλά κυρίως το είδος των θέσεων που δημιουργούνται. Καθώς οι άνδρες αποκτούν προσήλωση, πειθαρχία και «παράδοση» στη μισθωτή απασχόληση, αποκτούν και τα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού της πρωτεύουσας αγοράς εργασίας. Γίνεται πιο εύκολο για τους εργοδότες να επενδύσουν στην εκπαίδευση αυτού του εργατικού δυναμικού. Έτσι οι άνδρες προτιμώνται στις θέσεις εργασίας που απαιτούν νέα μάθηση και εξειδίκευση στον σύγχρονο τομέα με τις νέες τεχνικές παραγωγής, ενώ απελευθερώνονται οι στατικές θέσεις εργασίας που ελάχιστα εξελίσσονται, έχουν μικρή υπεθυνότητα, δεν απαιτούν την ανάπτυξη πρωτοβουλιών κλπ. Οι θέσεις αυτές υφίστανται μεγαλύτερο ποσοστό ανακύκλισης μιας και η εκπαίδευση των εργαζομένων γίνεται τάχιστα. Αυτές οι θέσεις αμείβονται χαμηλά και προσιδιάζουν σ' ένα εργατικό δυναμικό το οποίο δεν διαθέτει παράδοση και προσήλωση στην πειθαρχημένη μισθωτή εργασία, του οποίου όμως το κόστος ευκαιρίας της μισθωτής απασχόλησης αρχίζει να μικραίνει καθώς ο γεωργικός τομέας απομακρύνεται από την παραγωγή για αυτοκατανάλωση και πλησιάζει το πρότυπο της παραγωγής για το εμπόριο.

Βλέπουμε λοιπόν τις γυναίκες, ωθούμενες από την ανάγκη του νοικοκυριού για χρηματικό εισόδημα, να αποσπώνται σταδιακά από την οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση, καθώς αυτή αλλάζει χαρακτήρα, και να βρίσκουν απασχόληση στις θέσεις εργασίας της δευτερεύουσας αγοράς εργασίας.³⁰

30. Βλ. G. Standing, *Labour Force Participation and Development*, ό.π., 65-68.

Η πορεία, όπως τη διαγράψαμε παραπάνω, είναι βέβαια απλουστευτική. Υπάρχουν τόσες διαφορετικές περιπτώσεις και τόσες ιδιομορφίες που συχνά αναρωτιέται κανείς μήπως βάζουμε με κάτι τέτοια θεωρητικά σχήματα τις αναπτυσσόμενες χώρες σε μια προκρούστεια κλίνη. Οπωσδήποτε η κατά περίπτωση μελέτη αν όχι κάθε χώρας ξεχωριστά, τουλάχιστον ομάδων ομοειδών ή συγγενών περιοχών θα έφερνε στην επιφάνεια την ποικιλία της εξελικτικής πορείας της ανάπτυξης και του ρόλου των γυναικών σ' αυτήν.

Το ερώτημα είναι αν και σε τι διαφέρει η περίπτωση της Ελλάδας, κατά την εικοσαετία 1961-1981, από την περίπτωση των αναπτυσσόμενων χωρών όπως τη σκιαγραφήσαμε παραπάνω και ποιες οι ιδιομορφίες της ελληνικής περίπτωσης.

Υπενθυμίζω ότι σύμφωνα με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία υπήρξε μείωση του ποσοστού συμμετοχής των Ελληνίδων στο εργατικό δυναμικό, ή μια στασιμότητα, αν υπολογίσουμε και τα 265.000 συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογενείας που θεωρείται ότι δεν συμπεριελήφθησαν στην απογραφή το 1971.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Οι γυναίκες στο εργατικό δυναμικό – Ελλάδα

	1961	1971	1981
Οικονομικά ενεργές (απασχολούμενες + άνεργες) (σε χιλιάδες)	1.194	905 *1.170	959
% συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό (10 ετών και άνω)	33,5	24,1 *31,0	27,8
Γυναίκες ως ποσοστό του συνολικού εργατικού δυναμικού	32,8	26,6 *31,9	27,1
* Με την εξομάλυνση των δεδομένων. Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφές Πληθυσμού 1961, 1971, 1981.			

Προκύπτει το ερώτημα γιατί αυτή η κάμψη, ή, στην καλύτερη περίπτωση, η στασιμότητα; Για να απαντήσουμε σ' αυτή την ερώτηση μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε δύο προσεγγίσεις: Πρώτον να δούμε τις κινήσεις στα συγκεντρωτικά στοιχεία στο σύνολο της χώρας και για τα δύο φύλα.

Καταρχάς, από την πλευρά της ζήτησης εργατικού δυναμικού υπήρξε μια πτώση της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα μεταξύ 1961-1981 της τάξης των 961.000 ατόμων. Στον δευτερογενή τομέα μια αύξηση της τάξης των 400.000 ατόμων και στον τριτογενή μια αύξηση της τάξης των 507.000 ατόμων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Μεταβολή θέσεων απασχόλησης 1961-81 στην Ελλάδα

Τομέας	Μεταβολή απασχόλησης 1961-81	Εκ της οποίας γυναίκα απασχόληση
Πρωτογενής	-961.000	-491.000 ή -51%
Δευτερογενής	400.000	30.000 ή 7,5%
Τριτογενής	507.000	214.000 ή 42%
Σύνολο	-54.000	-247.000

Οι γυναίκες, λοιπόν, υπέστησαν μια καθαρή απώλεια 247.000 θέσεων. Η πτώση της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα, που είναι συνακόλουθο της αναπτυξιακής διαδικασίας, δεν εξισορροπήθηκε από αντίστοιχη αύξηση ζήτησης εργασίας στον δευτερογενή τομέα κυρίως.

Το ερώτημα είναι γιατί ο δευτερογενής τομέας παρά την αύξηση της συμμετοχής του στο ΑΕΠ δεν απορρόφησε περισσότερο εργατικό δυναμικό. Γι' αυτό το θέμα έχουν ειπωθεί και γραφεί πάρα πολλά: ότι στη μεταποίηση χρησιμοποιήθηκαν τεχνικές παραγωγής που ήταν έντασης κεφαλαίου και ότι η παραγωγικότητα της εργασίας είναι υψηλότερη και συνεπώς η απορρόφηση εργασίας χαμηλή, ότι παρά την υψηλή ενεργό ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά δεν πραγματοποιήθηκε υποκατάσταση εισαγωγών στον επιθυμητό βαθμό, αλλιώς θα υπήρχε μεγαλύτερη επέκταση της μεταποίησης και μεγαλύτερα περιθώρια απασχόλησης κλπ.

Το σχολείο όμως που αφορά ειδικά τις γυναίκες είναι ότι ακόμη και αυτή η περιορισμένη αύξηση της απασχόλησης στον δευτερογενή τομέα ήταν έτσι καταμερισμένη που δεν τις ευνόησε καθόλου. Αναφέρομαι βέβαια στις οικοδομές-κατασκευές, που αποτελούν τις 176.000 από τις 400.000 πρόσθετες θέσεις εργασίας του δευτερογενούς τομέα και που δεν προσφέρονται στις γυναίκες. (Λιγότερο από 1% των απασχολουμένων ήταν γυναίκες το 1981.)

Στη μεταποίηση στην οποία αναλογούν 217.000 νέες θέσεις οι γυναίκες κατέλαβαν μόνο τις 25.000 απ' αυτές, δηλαδή ποσοστό 11,5%. Στον δευτερογενή τομέα, λοιπόν, οι γυναίκες δεν συμμετείχαν στην, περιορισμένη έστω, αύξηση της απασχόλησης.

Στις υπηρεσίες αντίθετα είχαν μια σχετικά υψηλή συμμετοχή. Βέβαια αυτό δεν αλλοιώνει την καθαρή απώλεια των 247.000 θέσεων που προανέφερα.

Από την πλευρά της προσφοράς εργασίας των γυναικών βλέπουμε μείωση της τάξης των 235.000 ατόμων, ενώ η αύξηση του γυναικείου πληθυσμού 10 ετών και άνω την ίδια περίοδο 1961-1981 ήταν 656.000. Στην ίδια

περίοδο σημειώνεται πτώση των γεννήσεων (1951 : 18,37%, 1961 : 18,01%, 1971 : 15,98%, 1981 : 14,48%)³¹ και σαφής βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών· δηλαδή εξελίξεις που, σύμφωνα με τη θεωρία, πρέπει να έχουν θετική επίπτωση στην προσφορά γυναικείας εργασίας.

Για να αποπειραθούμε να εξηγήσουμε αυτό το αντιφατικό φαινόμενο, πρέπει να δούμε και στο μικροοικονομικό επίπεδο ποιοι μπορεί να είναι οι παράγοντες που ήταν ανασταλτικοί για τη γυναικεία προσφορά εργασίας.

Χρησιμοποιώντας τα στοιχεία των απογραφών 1961 και 1971 έκανα πριν από πέντε χρόνια μια απόπειρα προσδιορισμού των παραγόντων που επηρεάζουν τη συμμετοχή των Ελληνίδων στο εργατικό δυναμικό με μια οικονομομετρική διερεύνηση που βασίστηκε στις υποθέσεις του νεοκλασικού υποδείγματος.³² Επειδή βέβαια δεν υπήρχαν χρονολογικές σειρές των απαραίτητων στοιχείων όπως το ποσοστό συμμετοχής, το επίπεδο των μισθών κλπ., έγινε διαστρωματική ανάλυση με μονάδα παρατήρησης το νομό. Δοκιμάστηκαν δύο βασικές συναρτήσεις: Μια απλή γραμμική συνάρτηση με εξαρτημένη μεταβλητή την προσφορά εργασίας των γυναικών και επεξηγηματικές, μια προσεγγιστική μεταβλητή του γυναικείου μισθού κατά νομό, το λόγο παιδιών 0-9 χρόνων/γυναίκες 15-44 ετών, το ποσοστό γυναικών 20-24 ετών, το επίπεδο εκπαίδευσης των γυναικών, το βαθμό αστικοποίησης, την εννοϊκή για τις γυναίκες διάρθρωση της απασχόλησης, κ.ά.

Δοκιμάστηκε επίσης συνάρτηση όπου η προσφορά εργασίας, ο μισθός και η γεννητικότητα θεωρήθηκαν ενδογενείς μεταβλητές σε σύστημα εξισώσεων με ταυτόχρονη λύση. Τα αποτελέσματα της εκτίμησης της απλής γραμμικής συνάρτησης είναι περίπου τα αναμενόμενα.

Συνάρτηση προσφορά γυναικείας εργασίας. Ελλάδα 1961

σύμφωνα

με τη

θεωρία: (?) (-) (-) (+) (+) (+) (-)

$L_W = c + W + I + F + I.M. + EDF + A + Pop. Disp.$

αποτελέ-

σματα: (-) (-) (-)** (+)* (+)* (+)** (-)

31. Ε.Σ.Υ.Ε., Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος (διάφορα τεύχη).

32. Ξ. Πετρινιώτη, *Οι προσδιοριστικοί παράγοντες της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα. 1961, 1971*, Οικονομομετρική Διερεύνηση, διδ. διατριβή, Πάντειος Α.Σ.Π.Ε., 1982.

όπου:

- L_W = Η προσφορά εργασίας των γυναικών³³
 W = Ο γυναικείος μισθός (προσεγγιστική μεταβλητή)
 I = Το οικογενειακό εισόδημα (προσεγγιστική μεταβλητή)
 Φ = Ο λόγος παιδιών 0-9 ετών/γυναικών 15-44 ετών
 $I.M.$ = Η «ευνοϊκή» για τις γυναίκες σύνθεση των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας κατά νομό
 EDF = Το επίπεδο εκπαίδευσης των γυναικών
 A = Το ποσοστό γυναικών 20-24 ετών
 $Pop. Disp$ = Η διασπορά του πληθυσμού σε οικισμούς 1-1.000 ατόμων

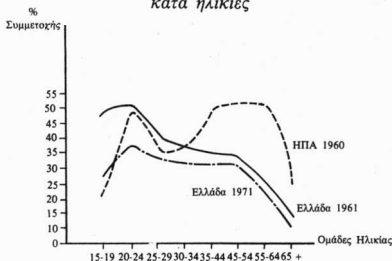
* Επίπεδο σημαντικότητας 5%.

** Επίπεδο σημαντικότητας 1%.

Η ύπαρξη μικρών παιδιών στο νοικοκυριό αυξάνει το κόστος ευκαιρίας αγοραίας απασχόλησης των γυναικών, η ευνοϊκή για τις γυναίκες διάρθρωση των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας (π.χ. υφαντουργία, ενδύματα, καπνοβιομηχανία, τρόφιμα, λιανικό εμπόριο, κλπ.) επηρεάζει θετικά τον γυναικείο μισθό και αυξάνει το κόστος ευκαιρίας της αποχής από τη μισθωτή απασχόληση. Όσο πιο υψηλό είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών τόσο πιο πολύ αυξάνει το κόστος ευκαιρίας της αποχής από τη μισθωτή εργασία, εφόσον η παιδεία θεωρείται επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Η δημογραφική διάρθρωση έχει κάποια σημασία εφόσον το ποσοστό της γυναικείας συμμετοχής δεν είναι ενιαίο για όλες τις ηλικίες. Στην Ελλάδα η κατά ομάδα ηλικίας συμμετοχή είχε το εξής σχήμα:

ΣΧΗΜΑ 1

Συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό κατά ηλικίες

33. Για λειτουργικούς ορισμούς των μεταβλητών και τις τιμές τους βλ. Ξ. Πετρινώτη, ό.π., κεφ. 4 και 5.

Η εξήγηση που συνήθως δίνεται για τη διπλή αιχμή της καμπύλης των ΗΠΑ είναι ότι οι γυναίκες αποσύρονται για ένα διάστημα από την αγορά εργασίας, συνήθως από τα 25-35, και μετά το μεγάλωμα των παιδιών επανέρχονται. Στην Ελλάδα δεν παρατηρείται αυτή η διπλή αιχμή, ίσως εξαιτίας της έλλειψης θέσεων απασχόλησης για γυναίκες αυτής της ηλικίας ή ίσως γιατί υπήρχε ελάχιστη κοινωνική αποδοχή της εργαζόμενης παντρεμένης γυναίκας ή ακόμα διότι οι ελληνικές οικογένειες δεν συγκέντρωναν τις γεννήσεις σε μια μικρή περίοδο, π.χ. μεταξύ 21-29 ετών της συζύγου, αλλά σε πολύ μεγαλύτερη, π.χ. 21-36, γεγονός που απασχολούσε τις μητέρες με τη φροντίδα για τα παιδιά για ένα μεγαλύτερο διάστημα από τα 21-42 χρόνια τους και πάνω. Η διασπορά του πληθυσμού σε μικρές κοινότητες κάτω των 1.000 ατόμων φαίνεται ότι δυσχεραίνει τη δημιουργία αγοράς εργασίας και θέσεων απασχόλησης για τις γυναίκες.

Πρέπει να σταθώ στο πρόσημο των μεταβλητών του κατά νοικοκυριού εισοδήματος και του γυναικείου μισθού. Η επίδραση του οικογενειακού εισοδήματος είναι, σύμφωνα με τη θεωρία, αρνητική στην προσφορά εργασίας των γυναικών. Το πρόβλημα εξειδίκευσης αυτής της μεταβλητής είναι πολύ δύσκολο και ίσως σ' αυτό να οφείλεται ότι το αποτέλεσμα δεν είναι στατιστικά σημαντικό.

Επίσης πρέπει να εξηγηθεί η αρνητική σχέση γυναικείου μισθού και προσφοράς εργασίας των γυναικών. Η μεταβλητή που χρησιμοποιήθηκε είναι προσεγγιστική και πιθανόν το πρόβλημα να βρίσκεται εκεί. Αλλά και μια άλλη οικονομομετρική εκτίμηση που έγινε με διαστρωματικά δεδομένα (νομούς) για τις ίδιες χρονολογίες και με στοιχεία μέσου ημερομισθίου της στατιστικής υπηρεσίας του ΙΚΑ δείχνει την ίδια αρνητική σχέση.³⁴ Αυτή η αρνητική σχέση έχει σημειωθεί και σε αρκετές αναπτυσσόμενες χώρες. Η εξήγηση που προτείνει η νεοκλασική θεωρία είναι ότι υπερισχύει το αρνητικό εισοδηματικό αποτέλεσμα έναντι του αποτελέσματος υποκατάστασης. Είναι όμως λογικοφανές να θεωρούμε ότι στην Ελλάδα του 1961 και 1971 υπερίσχυσε η ζήτησησχόλης έναντι της ζήτησης εισοδήματος;

Σ' αυτό το σημείο το νεοκλασικό υπόδειγμα αδυνατεί να δώσει επαρκή εξήγηση εξαιτίας της στατικότητας και ανιστορικότητας που το χαρακτηρίζει. Οι μεταβολές στη διάρθρωση των κλάδων και στην οργάνωση της επιχειρηματικής και κρατικής δραστηριότητας, αλλά και στις οικογενειακές στρατηγικές που επηρεάζονται και επηρεάζουν την καπιταλιστική εξέλιξη, δεν λαμβάνονται υπόψη απ' αυτό. Γίνεται επιτακτική συνεπώς η ανάγκη προ-

34. Ε. Πανουργιά, *Factors Affecting Labour Force Participation Rates and Hours of Work in Greece: Cross Sectional Analysis, 1961-71*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Εδιμβούργου, 1978.

σφυγής ακόμα και σε περιγραφικές προσεγγίσεις προκειμένου να αποκαλυφθούν πτυχές της οικογενειακής οικονομίας που ενδέχεται να επηρεάζουν την προσφορά εργασίας των μελών του νοικοκυριού.

Ο Κ. Τσουκαλάς έχει ξεκινήσει μια συζήτηση γύρω από το χαρακτήρα των οικογενειακών επιλογών και στρατηγικών στην Ελλάδα, σε σχέση με το μέγεθος του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.³⁵ Αφτηρία αυτού του προβληματισμού είναι η πεποίθηση ότι πρέπει να εγκαταλειφθούν οι ατομοκεντρικές αναλύσεις του ζητήματος της απασχόλησης διότι αναμφίβολα η οικογένεια είναι ο βασικός πυρήνας διάθεσης του συλλογικού οικογενειακού εισοδήματος. «Η οικογένεια είναι επίσης, προφανώς, και ο πυρήνας όπου θα οργανώνεται και η μεγιστοποίηση της απόδοσης των διαθέσιμων οικογενειακών πόρων που προέρχονται είτε από περιουσία, είτε από την εργασιακή δυνατότητα των μελών της».³⁶

Η οργάνωση των διαφορετικών δραστηριοτήτων των μελών του νοικοκυριού μπορεί να θεωρηθεί ως οικογενειακή στρατηγική η οποία «...αφορά ταυτόχρονα όλες τις πτυχές του οικογενειακού γίγνεσθαι, και... συμπεριλαμβάνει τις εργασιακές, καταναλωτικές, γεννητικές, κληροδοτικές, γαμικές και εκπαιδευτικές στρατηγικές που αρθρώνονται σε ένα ενιαίο, έστω και εσωτερικά αντιφατικό, σύνολο».³⁷ Βέβαια και στην ορθόδοξη οικονομική θεωρία, όπως είδαμε παραπάνω (Τμήμα 2.1), το νοικοκυριό αποτελεί τη βασική μονάδα ανάληψης των εργασιακών (ή άλλων) επιλογών των μελών της οικογένειας.

Μια πρώτη διαφορά είναι ότι ο Τσουκαλάς τονίζει την ογκούμενη επιφάνεια των προσοδικών εισοδημάτων των οποίων η απόκτηση δεν είναι ενεργειοβόρα και χρονοβόρα (εισοδήματα από προίκες, δωρεές, μεταβιβαστικές πληρωμές του κράτους, ρευστοποίηση περιουσιακών στοιχείων, εμβάσματα από το εξωτερικό κ.ά.). Οι νεοκλασικοί θεωρούν ότι το νοικοκυριό μεγιστοποιεί την ευημερία του επιλέγοντας ένα συνδυασμό δραστηριοτήτων (αγοραία εργασία, οικιακή εργασία, σχόλη, εκπαίδευση) ενώ τελεί υπό χρονικό περιορισμό. Δηλαδή η επιλογή περισσότερων ωρών σχόλης, για παράδειγμα, σημαίνει τις αντίστοιχα λιγότερες ώρες εργασίας ή/και εκπαίδευσης ή/και οικιακής εργασίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο προκύπτει το λεγόμενο κόστος ευκαιρίας μιας επιλογής: η απώλεια ωφέλειας από τη δυνατότητα που

35. Κ. Τσουκαλάς, «Μονοσήμαντες τάξεις και πολυσθενή υποκείμενα», *Αντί* 262, 3.8.84, 34-40· «Πολυσθενείς φορείς και ταξικές σχέσεις στο σύγχρονο καπιταλισμό», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (56) 1985, 3-19· «Εργασία και Εργαζόμενοι στην Πρωτεύουσα: Διαφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60, 1986, 3-72 (δημοσιευμένο και στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα, Εξάντας 1986, 163-241).

36. «Εργασία και εργαζόμενοι στην Πρωτεύουσα...», ό.π., 39.

37. ό.π., σ. 39.

δεν πραγματοποιήθηκε (στο παράδειγμά μας λιγότερο χρηματικό εισόδημα από την απώλεια ωρών αγοραίας εργασίας). Τυχόν πρόσδοδοι λαμβάνονται υπόψη στο βαθμό που επηρεάζουν τη ζήτηση χρηματικού εισοδήματος του νοικοκυριού, η οποία όμως ικανοποιείται βασικά από ενεργειοβόρα και χρονοβόρα εργασία που ανταλλάσσεται στην αγορά.

Φυσικά μ' αυτό το συλλογισμό οι νεοκλασικοί κινδυνεύουν να καταλήξουν σε μια ταυτολογία: οι πρόσδοδοι δεν είναι σημαντικός επεξηγηματικός παράγοντας των επιλογών του νοικοκυριού σχετικά με την προσφορά αγοραίας εργασίας γιατί τα περισσότερα νοικοκυριά δεν μπορούν να ικανοποιήσουν τη ζήτησή τους για εισόδημα παρά από μισθωτή απασχόληση. Η μισθωτή απασχόληση είναι υψηλή γιατί δεν υπάρχουν σημαντικές προσδοκίες πηγές. Η μισθωτοποίηση του πληθυσμού βρίσκεται σε τόσο προχωρημένο σημείο στις οικονομίες της Δύσης, ώστε το δίλημμα του κόστους ευκαιρίας να είναι έντονα αισθητό από τα νοικοκυριά. Ο Τσουκαλάς τονίζοντας τη σημασία των προσδοκίων πηγών εισοδήματος δείχνει ότι οι επιλογές των νοικοκυριών στην Ελλάδα φαίνεται να ξεφεύγουν κάπως από τους αυστηρούς περιορισμούς της θεωρίας της κατανομής του χρόνου.

Η ειδοποιός διαφορά, όμως, μεταξύ των δύο θεωρητικών προσεγγίσεων έγκειται στο γεγονός ότι οι νεοκλασικοί θεωρούν το νοικοκυριό ικανό να πραγματοποιήσει μια γκάμα επιλογών-προτιμήσεων χωρίς αναφορά σε περιορισμούς ή καταναγκασμούς από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Στο νεοκλασικό υπόδειγμα τα νοικοκυριά μεγιστοποιούν τη συνολική τους ευημερία περίπου όπως οι καπιταλιστές μεγιστοποιούν το κέρδος τους. Στην πραγματικότητα οι οικογένειες έχουν ένα βαθμό ευελιξίας —άλλες μεγαλύτερο και άλλες μικρότερο— στις προσαρμογές τους στις ιδιαιτερότητες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής κάθε χρονική περίοδο.

Η οικογένεια είναι ένας θεσμός με αποδεδειγμένη μακροβιότητα όχι μόνο γιατί εξασφαλίζει τη συντήρηση και αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (και είναι γι' αυτό «χρήσιμη» στο κεφάλαιο), αλλά και γιατί επιτρέπει στην εργατική δύναμη να επιβιώσει σε περιόδους αντίξωων συνθηκών, να προβάλει αντιστάσεις στην προλεταριοποίηση ή να βελτιστοποιήσει την αξιοποίηση των πόρων και των εργασιακών δυνατοτήτων των μελών της.

Η ιδιότητα του νοικοκυριού να προσαρμόζεται στις εκάστοτε συνθήκες του οικονομικού περιγύρου είναι αναγκαία δεδομένης της διαφοράς που υπάρχει μεταξύ της λειτουργίας και της μορφής του μισθού. Ο W. Secombe αναλύοντας αυτή τη διαφορά επισημαίνει ότι στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής πρόκειται για μια μόνιμη αναντιστοιχία.³⁸ Η λειτουργία του μισθού

38. W. Seccombe, «The Expanded Reproduction Cycle of Labour Power in Twentieth

συνίσταται στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης σε καθημερινή βάση και από γενιά σε γενιά καλύπτοντας το ιδιωτικοποιημένο (στα νοικοκυριά) κόστος αναπαραγωγής της. Η μορφή του μισθού όμως διαφέρει από εργαζόμενο σε εργαζόμενο. Ο μισθός που πληρώνεται ο κάθε εργαζόμενος διαφέρει, όχι όμως σε αντιστοιχία με τις ανάγκες αναπαραγωγής του συγκεκριμένου εργαζόμενου και της οικογένειάς του, αλλά ανάλογα με τις συνθήκες παραγωγικής κατανάλωσης της εργατικής δύναμης της καθημιάς καπιταλιστικής επιχείρησης.³⁹

Έτσι ο μισθός τριών εργαζομένων μπορεί να είναι ο ίδιος ενώ οι ανάγκες τους διαφορετικές: Ο μεν ένας πρέπει να συντηρήσει πολυμελή οικογένεια, ο δεύτερος είναι ανύπαντρος και ζει μόνος και ο τρίτος είναι παντρεμένος με σύζυγο που είναι μισθωτή. (Η συνήθης φορολογική πρακτική του κράτους, η οποία φορολογεί το οικογενειακό εισόδημα, μετριάξει κάπως τις επιπτώσεις αυτών των διαφορών. Στην Ελλάδα δεν ισχύει αυτή η φορολογική πολιτική.) Το βάρος της προσαρμογής στην αναντιστοιχία της λειτουργίας και της μορφής του μισθού πέφτει στο νοικοκυριό το οποίο προσπαθεί να βελτιστοποιήσει την ευημερία των μελών του και να εξασφαλίσει την αναπαραγωγή τους, ενώ αντιμετωπίζει αβεβαιότητα εξαιτίας του ευμετάβλητου των μισθών και της ανασφάλειας της απασχόλησης που είναι συστατικό στοιχείο του καπιταλισμού.

Θα μπορούσαμε να πούμε λοιπόν ότι η νοηματική κατασκευή των επι-

Century Capitalism», Bonnie Fox (επιμ.), *Hidden in the Household: Women's Domestic Labour Under Capitalism*, Toronto, Women's Educational Press, 1980, 232.

39. Ο μισθός παρουσιάζει έντονες διαφοροποιήσεις κατά τομέα, κατά κλάδο και κατά επιχείρηση. Ένα παράδειγμα από την Ελλάδα:

Κατηγορία απασχόλησης	Μέση Ετήσια Αμοιβή (σε χιλ. δρχ., τρέχ. τιμές)	
	1961	1971
Βιομηχανία	22,8	45,6
Σώματα Ασφαλείας	32,3	83,1
Δημόσιοι Υπάλληλοι	46,6	93,3
ΔΕΗ	68,7	120,7
ΟΤΕ	57,4	112,2
Εθνική Τράπεζα	57,4	95,0
Σύνολο Μισθωτών	50,9	100,5

Πηγή: Ρ.Ε. Φακιολά, *Αγορά εργασίας και διάρθρωσις αμοιβών εις την ελληνικήν βιομηχανίαν*, Αθήνα, ΣΕΒ, *Ειδικά Μελέται* = 3, 1974, 87.

λογών ή της στρατηγικής του νοικοκυριού έχει επεξηγηματική ισχύ για τη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό όταν, αντί να παραπέμπει στη λογική της μεγιστοποίησης του οφέλους του ιστορικού, ορθολογικού καταναλωτή μεταξύ αδιάφορων επιλογών-δραστηριοτήτων, τοποθετηθεί στο πλαίσιο των συνισταμένων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η μήτρα των επιλογών του νοικοκυριού απεικονίζει την άρθρωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού κάθε ιστορική στιγμή. Έτσι ο Τσουκαλάς αναδεικνύει την πολυσθένεια των οικογενειακών εισοδηματοφόρων δραστηριοτήτων ως συνάρτηση της ανάπτυξης της παραοικονομίας και του ρόλου του κράτους στη διανομή εισοδημάτων.⁴⁰

Το αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η συμμετοχή των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Το ερώτημα που τίθεται επομένως είναι πώς η έννοια των οικογενειακών στρατηγικών μπορεί να εξηγήσει ειδικά αυτή την οικογενειακή επιλογή. Δεδομένης της ιδιαιτερότητας της βιολογικής αναπαραγωγικής λειτουργίας των γυναικών (και των κοινωνικών συνεπειών της), η μήτρα των επιλογών πρέπει να συμπεριλάβει και μια κατηγορία που μπορούμε να ονομάσουμε οικιακά παραγόμενες αξίες χρήσης οι οποίες παράγονται από τις γυναίκες. Έτσι ο σκοπός των μελών του νοικοκυριού είναι να μεγιστοποιήσουν την ευημερία τους ως σύνολο συνδυάζοντας τις προτιμήσεις τους για: χρηματικό εισόδημα, αξίες χρήσης, σχολή, ασφάλεια και κοινωνικό γόητρο και ανέλιξη. Η απόφαση σχετικά με τον αποδοτικότερο συνδυασμό αυτών των προτιμήσεων επηρεάζεται από τις συνθήκες και ευκαιρίες που υπάρχουν στον εξωοικονομικό περίγυρο, όπως αναδείξαμε παραπάνω, αλλά και από το συσχετισμό δυνάμεων στο εσωτερικό του νοικοκυριού. Ενδέχεται τα συμφέροντα ενός ή περισσότερων μελών της οικογένειας να θυσιαστούν στο σκοπό της βελτιστοποίησης του κοινού καλού. Η επιρροή των εξωοικιακών συνθηκών θα φανεί πιο καθαρά αν ανατάμουμε αυτές τις πέντε κατηγορίες προτιμήσεων στους παράγοντες που τις καθορίζουν.

Προσδιοριστικοί παράγοντες των προτιμήσεων του νοικοκυριού

1. Το ύψος του εισοδήματος που θα επιλέξει το νοικοκυριό εξαρτάται από τη μια πλευρά από την πρόσβαση στις εισοδηματικές πηγές:
 - τις ευκαιρίες απασχόλησης και το χρόνο που απαιτούν (μισθοί και ημερομίσθια, αμοιβές, προμήθειες, ποσοστά κλπ.),
 - το ύψος των μεταβιβαστικών πληρωμών του κράτους (οικογενειακά επιδόματα, υποτροφίες, συντάξεις, επίδομα ανεργίας κλπ.),

40. «Εργασία και εργαζόμενοι...», ό.π., 54 κ.ε.

- προσόδους (ενοίκια, τόκοι, δωρεές, προίκες, κληρονομίες κλπ.),
 - εμβάσματα από το εξωτερικό (μεταναστευτικά και ναυτιλιακά κυρίως)
- και από την άλλη πλευρά από το *κόστος των εμπορευμάτων* που απαιτούνται για τη συντήρηση και την αναπαραγωγή των μελών του νοικοκυριού.
2. Η σύνθεση και η ποσότητα των *αξιών χρήσης* που θα επιλέξει το νοικοκυριό εξαρτώνται από πλευράς προσφοράς από:
- τα μέσα οικιακής παραγωγής (οικιακές συσκευές, «πρώτες ύλες» κλπ.)
 - το χρόνο που απαιτείται για την παραγωγή τους, και
 - την παραγωγικότητα της εργασίας, και από πλευράς ζήτησης από:
 - τις συγκεκριμένες ανάγκες του νοικοκυριού (π.χ. ύπαρξη μικρών παιδιών, ηλικιωμένων ή αρρώστων),
 - την ύπαρξη συμπληρωματικών κοινωνικών υπηρεσιών (βρεφονηπιακοί σταθμοί, γηροκομεία, καντίνες με φτηνό φαγητό, σχολεία που απασχολούν τα παιδιά μετά το τέλος των μαθημάτων κλπ.),
 - το κόστος υποκατάστατων εμπορευμάτων και υπηρεσιών (π.χ. συνεργεία καθαριότητας, εστιατόρια, έτοιμα φαγητά, καθαριστήρια, μπέμπυσίτερ κλπ.).
3. Ο χρόνος και το περιεχόμενο της *σχόλης* που θα επιλέξει το νοικοκυριό εξαρτάται από:
- το χρηματικό εισόδημα που επιθυμεί η οικογένεια και το χρόνο που απαιτείται για την απόκτησή του (προφανώς οι μη ενεργειοβόροι-χρονοβόροι τρόποι προσπορισμού εισοδήματος δεν απαιτούν θυσίασχόλης),
 - τη ζήτηση αξιών χρήσης και του χρόνου που απαιτείται για την παραγωγή τους,
 - τη ζήτηση για εκπαίδευση και του χρόνου που απαιτείται για την απόκτησή της,
 - μη οικονομικούς παραμέτρους όπως η υγεία των μελών της οικογένειας, η κοινωνική τάξη στην οποία ανήκουν, και τέλος από
 - το κόστος τηςσχόλης (ψυχαγωγία, άθληση, ταξίδια κλπ.).
4. Η προτίμηση για *ασφάλεια (εξασφάλιση)* εξαρτάται από:
- το ύψος και τη σύνθεση των εισοδηματικών πηγών (π.χ. μόνιμη απασχόληση),
 - τα περιουσιακά στοιχεία,
 - το επίπεδο και την ποιότητα των κοινωνικών και ιδιωτικών ασφαλίσεων,
 - τη δυνατότητα και προθυμία συγγενικών προσώπων να συνδράμουν το νοικοκυριό σε περίπτωση ανάγκης.
5. Η προτίμηση για *κοινωνική ανέλιξη* και *κοινωνικό γόητρο* εξαρτάται από:
- το ύψος του εισοδήματος και των περιουσιακών στοιχείων,

- την επαγγελματική ιδιότητα των μελών της οικογένειας,
- το εκπαιδευτικό τους επίπεδο,
- τις δυνατότητες γεωγραφικής και επαγγελματικής κινητικότητας, και
- την κοινωνική τάξη και τα τυχόν θεσμοθετημένα προνόμια της τάξης που ανήκουν τα μέλη του νοικοκυριού.

Από αυτή τη βασική σκιαγράφηση διαφαίνεται η ανατροφοδότηση που λειτουργεί μεταξύ των συνθηκών του εξωοικογενειακού περιβάλλοντος και των οικογενειακών επιλογών. Η περιπλοκότητα της μήτρας των επιλογών —οι πολυάριθμοι συνδυασμοί που είναι δυνατοί— καθιστά εξαιρετικά δύσκολη την εμπειρική μελέτη των οικογενειακών στρατηγικών. Η τροφοδότηση με εμπειρικά δεδομένα των μεταβλητών ενός τέτοιου περίπλοκου σχήματος είναι δυσχερής και γιατί αυτό αφορά διεπιστημονική θεώρηση, και συνεπώς λειτουργικούς ορισμούς των μεταβλητών που πιθανόν να διαφέρουν, και γιατί στη χώρα μας η στατιστική παρακολούθηση των κοινωνικών φαινομένων υστερεί.

Στην περίπτωση όμως που επιζητείται η διαφώτιση ορισμένων πτυχών της οικογενειακής στρατηγικής που αφορούν τις αποφάσεις για την προσφορά εργασίας των θηλέων μελών της οικογένειας είναι ίσως επιτρεπτή η απομόνωση δύο μόνο κατηγοριών οικογενειακών προτιμήσεων: της ζήτησης για εισόδημα και για οικιακά παραγόμενες αξίες χρήσης.

Το ζήτημα που τίθεται στο ελληνικό νοικοκυριό μεταπολεμικά είναι πώς να αυξήσει το εισόδημά του. Είναι γνωστό ότι στη δεκαετία 1961-71 άρχισε να παρατηρείται βελτίωση του καταναλωτικού επιπέδου, και σύγκλιση των καταναλωτικών προτύπων των αγροτικών και αστικών νοικοκυριών.⁴¹ Αυτή η εξέλιξη συνεπάγεται την αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος και συνήθως αυτός είναι ο μηχανισμός που προσελκύει τον πληθυσμό στη μισθωτή απασχόληση. Όντως στην Ελλάδα παρατηρήθηκε αύξηση των μισθωτών και στους άνδρες και στις γυναίκες, αλλά ένα αξιοσημείωτο (και μακροπρόθεσμο) χαρακτηριστικό της χώρας μας είναι ότι έχει ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά μισθωτών, τουλάχιστον στην Ευρώπη. (Για την ακρίβεια, η μισθωτοποίηση του ελληνικού εργατικού δυναμικού δεν παρουσίασε τόση υστέρηση όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως· απλώς η μισθωτοποίηση πραγματοποιήθηκε σε σημαντικό βαθμό *έξω* από τα σύνορα της χώρας. Έχει διαπιστωθεί ότι οι έλληνες μετανάστες που εγκατεστάθηκαν στη Γερμανία, το Βέλγιο, τη Γαλλία και αλλού δεν πρόβαλαν αντίσταση στη μισθωτοποίηση, και αυτό ισχύει και για τα δύο φύλα. Η διεθνής διαίρεση της εργασίας με την έντονη

41. Καθοριστικές σημασίας για την ανάλυση του ζητήματος υπήρξε η μελέτη του Β. Καραποστόλη, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην Ελλάδα*, διδ. διατριβή, Πάντειος Α.Σ.Π.Ε., έκδοση ΕΚΚΕ, 1983.

εκβιομηχάνιση των δυτικοευρωπαϊκών χωρών στη μεταπολεμική περίοδο συνέβαλε στην ιδιομορφία της ελληνικής περίπτωσης, η οποία συνίσταται ό-χι τόσο στο μέγεθος της μισθωτοποίησης όσο στη χωρική της διάρθρωση.)

Η «μισθωτοποίηση» του εγχώριου ελληνικού πληθυσμού ήταν εξασθε-νημένη εξαιτίας του συνδυασμού δύο γεγονότων. Από τη μια πλευρά της αδυναμίας του βιομηχανικού τομέα να δημιουργήσει επαρκείς θέσεις εργα-σίας που να απορροφήσουν το πλεονάζον εργατικό δυναμικό του γεωργικού τομέα, και από την άλλη, της έντονης διαφοροποίησης του διαθέσιμου εισο-δήματος που παρατηρήθηκε στην Ελλάδα, που σημαίνει ότι το ελληνικό αγροτικό, κυρίως, νοικοκυριό δεν εξαρτιόταν ολοκληρωτικά από το εισόδη-μα από μισθωτή απασχόληση.

Μια σημαντική πηγή εισοδήματος ήταν βέβαια τα μεταναστευτικά εμ-βάσματα. Στη δεκαετία 1961-70 οι έλληνες μετανάστες έστειλαν πίσω στις οικογένειές τους 2.600 εκ. δολάρια. Υπολογίζεται ότι το 3,26% του διαθέσι-μου εισοδήματος το 1961 προερχόταν από το εξωτερικό· το 1971 το ποσο-στό είχε ανέβει στο 5,18%. Αν εξετάσει κανείς ειδικές κατηγορίες εισοδημά-των βλέπει ότι το 1958-60, το 11,4% του γεωργικού εισοδήματος προερχό-ταν από το εξωτερικό. Το 1971-73 το ποσοστό είχε φτάσει στο θεαματικό 28,6%.⁴²

Μια άλλη πηγή εισοδήματος είναι το κράτος. Οι μεταβιβαστικές πληρω-μές του Δημοσίου αποτελούσαν το 5,1% του γεωργικού εισοδήματος το 1958 και το 16,6% το 1971-73 (γεωργικές επιδοτήσεις, καθαρές πιστώσεις από την Αγροτική, τον ΟΓΑ κλπ.).⁴³

Η επέκταση του πιστωτικού συστήματος διευκόλυne τη βελτίωση του καταναλωτικού επιπέδου, ιδίως με το σύστημα των δόσεων στην αγορά διαρ-κών αγαθών.

Το εισόδημα από την πώληση γης ως ποσοστό του γεωργικού εισοδή-ματος ανέβηκε από 5,3% το 1958 σε 16,8% το 1971-73.⁴⁴

Τέλος, ο θεσμός της προίκας, σε ισχύ ακόμα στη δεκαετία του '60 και '70, ήταν ένα μέσο μεταβίβασης εισοδήματος ακινήτων και κινήτων που ή-ταν και βασική συμβολή της συζύγου στην οικογενειακή ευημερία.

Φαίνεται λοιπόν ότι στη χρηματοδότηση του υψηλότερου καταναλωτι-κού προτύπου των αγροτικών νοικοκυριών συνέβαλαν όλες αυτές οι εισοδη-ματικές πηγές, ελαφρύνοντας έτσι την πίεση προλεταριοποίησης του πληθυ-σμού.

42. Γράπεζα Ελλάδος, «Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο», αναφέρεται στο Γ. Παπαντωνίου, *Διανομή του εισοδήματος και συσσώρευση του κεφαλαίου — Η ελληνική εκβιομηχάνιση: 1958-1973*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1979, 166.

43. Παπαντωνίου ό.π., 165.

44. ό.π., 166.

Όμως για τις γυναίκες η πίεση της μισθωτοποίησης ήταν ακόμη λιγότερο έντονη δεδομένης της δικής τους —παραδοσιακής— δυνατότητας να συμβάλουν στην ευημερία του νοικοκυριού μέσω της οικιακής παραγωγής αξιών χρήσης.

Η ιδιωτικοποιημένη οικιακή εργασία κανοναρχείται από την ανάγκη ικανοποίησης δύο στόχων: Ο πρώτος είναι η μεγιστοποίηση της αξίας χρήσης του προϊόντος της ώστε η οικογένεια να απολαμβάνει υγεία, μακροήμερευση και καλοπέραση, και ο δεύτερος είναι η μεγιστοποίηση της αξίας ανταλλαγής της εργατικής δύναμης στην αγορά εργασίας.⁴⁵ Όσο περισσότερες ώρες οικιακής εργασίας απαιτούνται για να ικανοποιηθούν αυτοί οι στόχοι τόσο λιγότερες ώρες είναι διαθέσιμες για μισθωτή εργασία. Εδώ η έννοια του κόστους ευκαιρίας των εναλλακτικών επιλογών-δραστηριοτήτων βρίσκει εφαρμογή.

Αν ο τομέας παραγωγής καπιταλιστικών αγαθών έχει μια επαγγελματική διάρθρωση στην οποία δεν εισχωρούν γυναίκες και αν η παραγωγικότητα της εργασίας στον καπιταλιστικό τομέα παραγωγής των μισθιακών εμπορευμάτων (καταναλωτικών αγαθών και υπηρεσιών απαραίτητων για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης) είναι σχετικά χαμηλή,⁴⁶ τότε ο μισθός είναι

45. W. Sexxombe, 1980, ό.π., 226.

46. Ο λόγος του δείκτη παραγωγικότητας των μεταποιητικών κλάδων που απασχολούσαν υψηλά ποσοστά γυναικών προς το δείκτη παραγωγικότητας του συνόλου της βιομηχανίας είχε ως εξής:

Κλάδος	1961	1965	1969
Υφαντουργία	86,0	81,7	77,9
Ενδύματα και Υποδήματα	85,2	73,1	62,2
Είδη διατροφής	78,2	58,6	51,9
Ποτά	81,2	79,9	56,8
Καπνοβιομηχανία	106,7	194,7	197,3

Η καπνοβιομηχανία είναι και ο μόνος κλάδος όπου έγιναν σοβαρές επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο και σύγχρονες τεχνικές. Ο λόγος του δείκτη παραγωγικότητας των κλάδων όπου ελάχιστα των εργαζομένων ήταν γυναίκες είναι πολύ υψηλότερος:

Κλάδος	1961	1965	1969
Επεξεργασία πετρελαίου	348,8	289,6	192,7
Προϊόντα εκ μη μεταλλικών ορυκτών	103,9	112,4	103,2
Βασικές μεταλλουργικές	113,6	129,8	303,1
Ηλεκτρ. μηχανές και συσκευές	122,0	103,9	98,0
Μεταφορικά μέσα	148,9	98,6	144,4

χαμηλός. Η νοικοκυρά μπορεί να παραγάγει περισσότερες αξίες χρήσης μέσω της οικιακής εργασίας παρά προσφεύγοντας στη μισθωτή απασχόληση και αγοράζοντας με το μισθό της εμπορεύματα και υπηρεσίες. Συνεπώς το κόστος ευκαιρίας της μισθωτής απασχόλησης (δηλαδή η «αξία» των απεμπολούμενων, οικιακά παραγόμενων αγαθών και υπηρεσιών) ενδέχεται να είναι υψηλότερο από το μισθό. Ή αλλιώς: ο μισθός προσφοράς εργασίας της νοικοκυράς (reservation wage), κάτω από τον οποίο δεν δέχεται να εργαστεί, είναι υψηλότερος από το μισθό της αγοράς με αποτέλεσμα να υπάρχει περιορισμένη προσφορά εργασίας των, παντρεμένων ιδίως, γυναικών. (Βλ. την ηλικιακή καμπύλη συμμετοχής των Ελληνίδων όπου η αιχμή βρίσκεται μεταξύ των 20-24 ετών.)

Εξαιρετικής σημασίας για την εξήγηση των διαχρονικών μεταβολών αυτών των παραγόντων είναι η δυναμική ανάλυση της σύνθεσης της κατανάλωσης και η τεχνολογία των μέσων οικιακής παραγωγής. Η σύνθεση της κατανάλωσης σήμερα είναι τέτοια που απαιτείται χρηματικό εισόδημα για την επίτευξη του κανονικού για την εποχή επιπέδου διαβίωσης. Η σημερινή σύνθεση της κατανάλωσης περιλαμβάνει αγαθά και υπηρεσίες όπως το Ι.Χ. αυτοκίνητο, η τηλεόραση και το video, το στερεοφωνικό συγκρότημα, τα ταξίδια, η θέρμανση και ο κλιματισμός, επεξεργασμένα τρόφιμα και ποτά και άλλα αγαθά⁴⁷ τα οποία είναι αδύνατο να παραχθούν ενδοοικιακά. Πριν από είκοσι πέντε χρόνια όμως το ποσοστό των εμπορευμάτων στην οικογενειακή κατανάλωση ήταν μικρότερο. Σύμφωνα με την Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, το 1974 το ποσοστό των οιονεί αγορών των νοικοκυριών (που καλύπτεται από την ίδια παραγωγή τους) ήταν 21,6% για τα αγροτικά νοικοκυριά και 11,3% για τα αστικά. Το 1981/82 τα ποσοστά είχαν μειωθεί σε 18,9% και 10,2% αντίστοιχα.⁴⁸ Κατά τη δεκαετία του 1960 φαίνεται λογι-

Βλ. Γ.Ε. Οικονόμου, *Εμπειρική ανάλυση των παραγόντων διαμορφώσεως των ημερομισθίων, μισθών και των τιμών εις την ελληνικήν βιομηχανίαν*, Αθήνα, ΚΕΠΕ, Σειρά Ειδικών Μελετών Α, 1975, 82.

47. Σύμφωνα με την Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών του 1981/82, 18

το	27,9%	των	νοικοκυριών	διέθετε	Ι.Χ. αυτοκίνητο
	79,1%	»	»	»	ασπρόμαυρη τηλεόραση
	12,1%	»	»	»	έγχρωμη τηλεόραση
	95,4%	»	»	»	ηλεκτρικό ψυγείο,
	57,3%	»	»	»	πλυντήριο ρούχων
	95,8%	»	»	»	κουζίνα ηλεκτρική ή υγραερίου
	62,5%	»	»	»	θερμαινόταν με καλοριφέρ, θερμοσυσσωρευτές, ή σόμπα υγραερίου ή πετρέλαιο.

48. Επεξεργασία στοιχείων από ΕΣΥΕ, Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974 (Αθήνα 1977), 7-10, και Έρευνα του 1981/82 (Αθήνα 1986), 33-34.

κό τα ποσοστά αυτά να ήταν σημαντικά υψηλότερα.

Ασφαλώς στην παραγωγή αυτή δεν συνεισέφεραν μόνο οι γυναίκες και μάλιστα μόνο οι *οικιακά* εργαζόμενες γυναίκες. Η ΕΣΥΕ καταγράφει τον μεγάλο αριθμό γυναικών που ανήκουν στην κατηγορία «συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογενείας». (Τα ποσοστά αυτής της κατηγορίας στον συνολικό γυναικείο οικονομικά ενεργό πληθυσμό ήταν 56,8% το 1961, 45,3% το 1971 ή 57,5% με την εξομάλυνση των δεδομένων και 28,16% το 1981.) Είναι προφανές ότι στην Ελλάδα του 1960 η συνεισφορά των γυναικών στην ευημερία του νοικοκυριού δεν περιορίζεται στην οικιακή παραγωγή αξιών χρήσης αλλά επεκτείνεται στην παραγωγή απλών εμπορευμάτων που ανταλλάσσονται στην αγορά και προϊόντων που προορίζονται για την άμεση κατανάλωση της οικογένειας. Συνεπώς οι «επιλογές» για τις γυναίκες είναι το τρίπτυχο:

παραγωγή αξιών χρήσης (νοικοκυρές)

παραγωγή απλών εμπορευμάτων (συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογένειας και ως εργαζόμενες στην ίδια αγροτική εκμετάλλευση ή οικοτεχνία)

αγοραία απασχόληση (—μισθωτή εργασία στον ιδιωτικό ή δημόσιο τομέα —αυτοαπασχόληση σε ελεύθερο επάγγελμα, εμπόριο κλπ.) ή συνδυασμός των παραπάνω. (Θα προσθέταμε εδώ ότι η πρώτη «επιλογή» είναι πάγιο στοιχείο της δραστηριότητας των γυναικών. Αυτό που μπορεί να μεταβληθεί είναι ο χρόνος που αφιερώνεται σ' αυτή.)

Το κόστος ευκαιρίας της μισθωτής απασχόλησης είναι σημαντικό (και συνεπώς απαιτείται υψηλός, σχετικά, μισθός για να το εξισορροπήσει) αν λάβει κανείς υπόψη ότι οι γυναίκες έχουν άλλους δύο εναλλακτικούς τρόπους συνεισφοράς στην ευημερία του νοικοκυριού. Ο μισθός όμως δεν ήταν υψηλός. Οι μέσοι μισθοί των γυναικών υπολείπονταν κατά πολύ των μισθών των ανδρών. Το 1962 στη μεταποίηση (όπου υπάρχουν σχετικά αξιόπιστα στοιχεία) και στις επιχειρήσεις που απασχολούσαν 10 άτομα και άνω, η μέση εβδομαδιαία αμοιβή για τις γυναίκες έφτανε μόνο το 60% της αμοιβής των ανδρών. Ο μέσος μηνιαίος μισθός των γυναικών στη μεταποίηση αποτελούσε το 58% του μέσου μισθού των ανδρών. Το 1971 το ωρομίσθιο των γυναικών στη μεταποίηση ήταν το 66% του ωρομίσθιου των ανδρών.⁴⁹ Το 1968 το 27,4% των ημερομίσθιων εργατριών ελάμβανε το κατώτατο νόμιμο ημερομίσθιο έναντι του 9,6% των εργατών στη βιομηχανία.⁵⁰ Σε ορισμένες περιοχές τα ποσοστά των γυναικών που αμείβονταν με το κατώτατο ημερομίσθιο ήταν

49. Ι. Χασσιδ, *Ελληνική βιομηχανία και ΕΟΚ (1)*, Αθήνα, ΙΟΒΕ, 1980, 342.

50. Ρ. Φακιολά, *Αγορά εργασίας και διάρθρωσις αμοιβών εις την ελληνικήν βιομηχανίαν*, Αθήνα, ΣΕΒ, *Ειδικά Μελέται* = 3, 1974, 91.

εντυπωσιακά υψηλά: στην Ήπειρο το 79,5%, στη Μακεδονία το 45,2%.⁵¹ Το 1972 το 11,8% των ανδρών ημερομίσθιων εργατών ελάμβανε το κατώτατο νόμιμο ημερομίσθιο των 130 δρχ., αλλά το 50,7% των εργατριών αμειβόταν με το γυναικείο κατώτατο ημερομίσθιο των 110 δρχ.⁵²

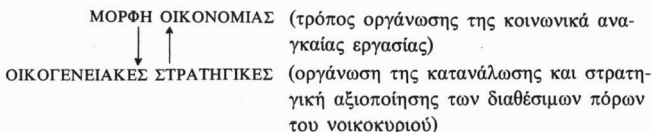
Η πτώση του ποσοστού των οικονομικά ενεργών γυναικών στη δεκαετία 1961-1971 αντανακλά τη μεταβολή της σύνθεσης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των γυναικών: αύξηση των μισθωτών γυναικών από 25,6% το '61 σε 37,5% το 1971, μείωση των «συμβοηθούντων» από 56,8% το '61 σε 43,7% το '71 και αύξηση των αυτοαπασχολουμένων από 12,1% σε 16,4%. Σε απόλυτους αριθμούς η μείωση των συμβοηθούντων οικογενειακών μελών (-278.000) ήταν πολύ μεγαλύτερη της αύξησης των μισθωτών γυναικών (+35.000) ώστε το σύνολο να συρρικνώνεται. Αν όμως χρησιμοποιήσουμε τα εξομαλυσμένα στοιχεία της απογραφής του 1971, τότε η μείωση των συμβοηθούντων μελών περιορίζεται σε 18.000 γυναίκες. Πρόκειται δηλαδή για μια ελαφρά μείωση η οποία δεν συνιστά μια σημαντική πτώση του γυναικείου οικονομικά ενεργού πληθυσμού, αλλά μια στασιμότητα. Μια στασιμότητα που απεικονίζει τις στρατηγικές των νοικοκυριών στη χρησιμοποίηση της εργασιακής δύναμης των γυναικών: συνεισφορά στη μεγιστοποίηση της ευημερίας του νοικοκυριού μέσω της οικιακής παραγωγής αξιών χρήσης και της παραγωγής απλών εμπορευμάτων ως πιο προσοδοφόρων τρόπων σε έναν οικονομικό περίγυρο που προσέφερε λιγιστές ευκαιρίες μισθωτής απασχόλησης.

Η ιδιόμορφη επαγγελματική διάρθρωση στην Ελλάδα όπου οι εργοδότες, οι αυτοαπασχολούμενοι και τα συμβοηθούντα μέλη οικογένειας αποτελούν το 61-63% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού για μια ολόκληρη εικοσαετία (1951-71), είναι συνακόλουθη μιας οικονομικής δομής που δεν κυριαρχείται από την καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής —όπως συνέβαινε στον δυτικό κόσμο την ίδια περίοδο— αλλά χαρακτηρίζεται από ετερογενείς μορφές οργάνωσης της κοινωνικής εργασίας: οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση για απλή εμπορευματική παραγωγή και αυτοκατανάλωση, οικογενειακή βιοτεχνία, παροχή υπηρεσιών από αυτοαπασχολούμενους ελεύθερους επαγγελματίες, υπηρεσίες από τον δημόσιο τομέα, και καπιταλιστική παραγωγή αγαθών.

Αλλά για να συμπληρώσουμε την εικόνα της παλινδρομικής κίνησης:

51. ό.π., 91-92.

52. ό.π., 92.

Πρέπει να εξετάσουμε πώς η οικογενειακή «στρατηγική της πολυσθενείας» (ή, αν θέλουμε να ακριβολογήσουμε, η πολυσθενής προσαρμογή του νοικοκυριού στις συνθήκες του οικονομικού περίγυρου) επιτρέπει όχι μόνο στο νοικοκυριό να επιβιώσει αλλά και στον καπιταλιστικό τομέα να αυξήσει το ποσοστό εκμετάλλευσής. (Αλλά και στον κρατικό τομέα να υστερεί στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, και στην οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση και στην οικογενειακή βιοτεχνία να επιβιώνει παρά τη χαμηλή παραγωγικότητά της.) Αν οι ανάγκες διαβίωσης της οικογένειας μπορούν να ικανοποιηθούν από τις διαφορετικές δραστηριότητες των μελών της, από οιονεί εισοδήματα, από προσόδους, από εμβάσματα από το εξωτερικό και από την εντατικοποίηση της οικιακής παραγωγής αξιών χρήσης, εξασφαλίζεται η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης χωρίς να πληρώνεται ο οικογενειακός μισθός.

Αν υποθέσουμε ότι το μισό του μέσου κατά κεφαλήν εισοδήματος αποτελεί το όριο της φτώχειας, τότε, σύμφωνα με τα στοιχεία της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών του 1974, φτωχά νοικοκυριά είναι αυτά που έχουν μηνιαίο εισόδημα κάτω από 4.367 δρχ.⁵³ Ο μέσος καταβαλλόμενος μισθός το 1972, βάσει στοιχείων του ΙΚΑ, ανερχόταν στις 4.380 δρχ. για τους άνδρες και 2.983 δρχ. για τις γυναίκες. Η μέση μηνιαία δαπάνη κατά νοικοκυριό το 1974 ήταν 9.653 δρχ.⁵⁴ Ο μηνιαίος μισθός του άνδρα υπαλλήλου λοιπόν καλύπτει λιγότερο από το μισό της καταναλωτικής δαπάνης του νοικοκυριού.

Οι μισθοί κατά την περίοδο που αρχίζει στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και τελειώνει στις αρχές της δεκαετίας του 1960, υπολείπονται της αύξησης της παραγωγικότητας και μάλιστα υποχωρούν ως ποσοστό της προστιθέμενης αξίας. Στη βιομηχανία το ποσοστό των μισθών και των ημερομισθίων στην προστιθέμενη αξία μειώθηκε από 44% το 1958 στο 31,6% το 1973 (το μερίδιο των ημερομισθίων μειώθηκε από 32,8% σε 19,7% την ίδια περίοδο).⁵⁵

Η δυνατότητα προσφυγής σε άλλες εισοδηματικές πηγές επιτρέπει την

53. Κ.Ν. Κανελλόπουλου, *Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα: Προσδιοριστικοί παράγοντες*, Αθήνα, ΚΕΠΕ, 1986, 55.

54. ΕΣΥΕ, Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974.

55. Γ. Παπαντωνίου, *ό.π.*, 135.

επιβίωση της εργασιακής δύναμης σε περίοδο συμπίεσης των μισθών και όχι μόνο επιτρέπει την επιβίωση αλλά και τη βελτίωση των καταναλωτικών προτύπων ενισχύοντας την εγχώρια ζήτηση βιομηχανικών καταναλωτικών αγαθών.

Βέβαια η σημερινή εικόνα της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό έχει αλλάξει. Αντί για πτώση ή στασιμότητα του συντελεστή συμμετοχής παρατηρούμε άνοδο από το 1981 και μετά. Το 1986 το ποσοστό συμμετοχής ήταν 34% σύμφωνα με τη δειγματοληπτική έρευνα της ΕΣΥΕ, και μάλιστα το ποσοστό των εγγάμων γυναικών, 15 ετών και άνω, που ήταν οικονομικά ενεργές ήταν 37,2%. Η μισθοτοποίηση των γυναικών έχει επίσης προχωρήσει με γοργούς ρυθμούς από το 1981 και μετά, και αυτό σε μια περίοδο που τα συμπτώματα της οικονομικής κρίσης γίνονται πλέον έντονα αισθητά, με κύριο μεταξύ αυτών το ποσοστό της ανεργίας, η οποία φαίνεται να πλήττει ιδιαίτερα τις γυναίκες.

Αν θέλουμε να μελετήσουμε τη μεταβολή της διαχρονικής τάσης στη γυναικεία συμμετοχή πρέπει να προσφύγουμε στους παράγοντες που αναδείχθηκαν προσδιοριστικοί της μέχρι τώρα εξέλιξης του δείκτη συμμετοχής και να εξετάσουμε τι έχει αλλάξει σ' αυτούς τους παράγοντες. Π.χ. τι έχει αλλάξει στη διάρθρωση του οικογενειακού εισοδήματος, στο ύψος και στην κλαδική και επαγγελματική διάρθρωση της ζήτησης εργασίας, στο επίπεδο και στη σύνθεση της οικογενειακής κατανάλωσης.

Οι τυχόν αλλαγές που έχουν σημειωθεί σ' αυτά τα μεγέθη δεν συνέβησαν βέβαια *in vacuo*. Η ίδια η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην απασχόληση αποτελεί δυναμικό παράγοντα αλλαγής. Έτσι η ίδια η μονάδα ανάλυσης —η οικογένεια— αναδιαρθρώνεται με τη μαζική έξοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας και την ταυτόχρονη εξωοικιακή και ενδοοικιακή εργασία των γυναικών που προσδίδει στις γυναίκες τον περιλάλητο τριπλό ρόλο της εργαζόμενης, νοικοκυράς και μητέρας. Η πίεση που υφίστανται οι γυναίκες από την ανάγκη να μοιράσουν το χρόνο τους στις δραστηριότητες που αρμόζουν σε κάθε ρόλο οδηγεί σε stress την παραδοσιακή, πατριαρχική οικογένεια: αυξάνονται τα διαζύγια, περισσότερες γυναίκες γίνονται αρχηγό οικογένειας (με την έννοια ότι αποτελούν την κύρια πηγή εισοδήματος για τα εξαρτημένα μέλη του νοικοκυριού — παιδιά και ηλικιωμένους γονείς), περισσότεροι άνθρωποι ζουν μόνοι — η μοναχική μορφή κατανάλωσης έχει πάρει τεράστιες διαστάσεις στις δυτικές χώρες. Η συνέπεια αυτών των μεταλλάξεων για το κεφάλαιο είναι ότι αυξάνει το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης καθώς η σύνθεση της κατανάλωσης εμπεριέχει όλο και περισσότερα εμπορεύματα. Το κεφάλαιο «κερδίζει» την υπεραξία από τη μισθωτή απασχόληση των γυναικών αλλά ταυτόχρονα πιέζεται να αυξήσει τους μισθούς εξαιτίας της αύξησης του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύνα-

μης. Η ανάγκη πολυσθενούς οικογενειακής στρατηγικής γίνεται πιο επιτακτική καθώς το εισόδημα από μια μοναδική μισθωτή απασχόληση ή άλλη εισοδηματοφόρα πηγή καθίσταται ανεπαρκές ή ανασφαλές λόγω της κρίσης του κεφαλαίου. Οι πολλαπλές απασχολήσεις και η υπόγεια αγορά εργασίας είναι συμπτώματα αυτής της κρίσης.

Κάθε αναδιάρθρωση που επιφέρει μια κρίση —αναδιάρθρωση κλάδων, επιχειρήσεων, αναλογίας δημόσιου-ιδιωτικού τομέα κλπ.—, δημιουργεί μια ευκαιρία νέου καταμερισμού της εργασίας. Θα είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε στην αναδιάρθρωση που πραγματοποιείται εδώ και 5-6 χρόνια στη χώρα μας ποια θα είναι η θέση των εργαζόμενων γυναικών έναντι των ανδρών, ποια η θέση των ειδικευμένων έναντι των ανειδίκευτων, ποια η θέση της εργατικής δύναμης έναντι του κεφαλαίου, ποια η θέση της Ελλάδας στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας.

Ερωτήματα που για να απαντηθούν με κάποια αξιοπιστία καθιστούν την επιλογή του κατάλληλου θεωρητικού υποδείγματος πιο κρίσιμη από ποτέ.